

“Toerusting voor den strijd”

*De Vereeniging ter Behartiging
van de Belangen der Vrouw*
1895-1920

MA Thesis Geschiedenis van Politiek en Cultuur
Universiteit Utrecht
29 juni 2009

Corine van Herk
Bladmos 30
2661 MR BERGSCHENHOEK
c.b.vanherk@students.uu.nl

0451770

De afbeelding op de voorpagina is een foto van de gemeentelijke zweminrichting De Baan te Rotterdam. Het in 1857 geopende zwembad werd in 1900 op bepaalde tijden opengesteld voor vrouwen. Dit besluit werd genomen nadat de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw hier lange tijd bij het gemeentebestuur op aangedrongen had.

Bron: Gemeentearchief Rotterdam. Anonieme prentbriefkaart. Datering: 1900

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Een schets van de tijd: Rotterdam en het vrouwenvraagstuk	8
1.1 <i>Havenstad Rotterdam</i>	9
1.2 <i>Het vrouwenvraagstuk</i>	12
2. Opvoeding en ontwikkeling van de Rotterdamse vrouw	16
2.1 <i>Maria Rutgers-Hoitsema</i>	17
2.2 <i>De Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw</i>	20
3. De Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw in de praktijk	23
3.1 <i>Een praktische benadering</i>	26
3.2 <i>Opvoedende optredens</i>	29
3.3 <i>Niet alleen beschaafde vrouwen</i>	32
3.4 <i>De kwestie van het kiesrecht</i>	35
4. De rol van de media in het vrouwenvraagstuk	39
4.1 <i>De vrouwenkwestie in de publiciteit</i>	39
4.2 <i>De Behartiging en de media</i>	42
5. Vrouwen in de publieke sfeer: de Behartiging	47
5.1 <i>Civil Society: een korte geschiedenis</i>	48
5.2 <i>Vrouwenverenigingen in de civil society</i>	50
5.3 <i>De Behartiging als onderdeel van de burgerlijke maatschappij</i>	52
Conclusie	57
Literatuurlijst	60

Inleiding

Wanneer in Nederland anno 2009 een willekeurig vrouwentijdschrift wordt opengeslagen, zal het geen verbazing wekken wanneer wordt geschreven over anticonceptie, abortus, economische onafhankelijkheid en arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. Dat vrouwen hiertoe de mogelijkheid hebben wordt beschouwd als een verworvenheid van de moderne tijd, voornamelijk bewerkstelligd gedurende de culturele en seksuele revolutie van de jaren zestig. Verrassend genoeg waren er echter al halverwege de negentiende eeuw vrouwen te vinden die pleitten voor economische zelfstandigheid van vrouwen, het gebruik van anticonceptie, de mogelijkheid van abortus, en het doorbreken van het traditionele huishoudelijke rollenpatroon waarin alle taken op de schouders van de vrouw rustten. Het was deze verbazingwekkende moderniteit die mijn interesse in de feministische beweging rond de eeuwwisseling aanwakkerde. Wie waren deze vrouwen (en mannen) die al zoveel jaren geleden ideeën over vrouwelijkheid hadden die ook in de eenentwintigste eeuw nog actueel zijn? Waren deze ideeën bovendien representatief voor de algemene opinie over vrouwen of werden ze beschouwd als zeer radicale meningen?

Op zoek naar antwoorden op deze vragen besloot ik mij te verdiepen in deze eerste feministische periode. Reeds talloze boeken waren verschenen over verschillende aspecten van de zogenaamde eerste feministische golf, waarin bijvoorbeeld een specifiek maatschappelijk vraagstuk, een bepaalde vereniging, een interessante gebeurtenis of een bijzondere persoon centraal stond.¹ Met name gedurende de jaren zeventig, ten tijde van de tweede feministische golf, werd een grote hoeveelheid literatuur over het feminisme gepubliceerd. Hierin werd echter vaak een bepaald kader gehanteerd om de eerste feministen te beschrijven. De ‘tweede golf feministen’ projecteerden hun eigen visie op de geschiedenis van de vrouwenemancipatie die zij wilden beschrijven. Hierdoor heeft veel van deze literatuur een duidelijke socialistische signatuur meegekregen, aangezien dit het dominante kader was van waaruit de tweede golf feministen redeneerden. Hierbij werd er vanuit gegaan dat de machtsverhoudingen van het kapitalistische systeem er voor zorgden dat vrouwen een achtergestelde positie hadden en zelfs onderdrukt werden. Het boek *Denken over sekse in de eerste feministische golf* van Ulla Jansz bleek echter een goed overzichtswerk van de eerste

---

¹ Voorbeelden van literatuur over specifieke onderwerpen binnen de eerste feministische golf: Marianne Braun, *De prijs van de liefde* (Amsterdam 1992); Selma L. Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap* (Amsterdam 1987); en Maria Grever & Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid: de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).

feministische golf.² Het boek geeft niet alleen een zeer uitgebreid historisch overzicht van de gebeurtenissen tijdens de eerste feministische golf, maar behandelt ook uitgebreid de verschillende denkwijzen en argumentaties die werden gebruikt. Hiermee laat Jansz zien dat het feminisme aan het einde van de twintigste eeuw geen eenduidige manier van denken en handelen inhield, maar dat ook onder feministen verschil van mening bestond.

Ondanks het gekleurde beeld dat in sommige boeken wordt geschetst, geven de talloze boeken die zijn verschenen over de eerste feministische golf, met het overzichtswerk van Ulla Jansz voorop, een zeer gedetailleerd beeld van het feminisme rond de wisseling naar de twintigste eeuw. Slechts weinig van deze boeken plaatsen de feministische golf echter in een bredere maatschappelijke context, waardoor verschillende vragen opkwamen. Hoe kwam het bijvoorbeeld dat juist rond deze periode vrouwen zich met politiek beleid konden bemoeien, terwijl zij tot die tijd krampachtig uit de politieke sfeer werden geweerd? Waarom organiseerden vrouwen zich vooral in verenigingen? Hoe kwam het dat aan het einde van de negentiende eeuw de ruimte in de samenleving voor vrouwen ontstond om zich te organiseren en openlijk te strijden voor gelijke rechten? Deze vragen inspireerden om verder onderzoek te doen naar de eerste feministische golf en de periode te bekijken vanuit een breder perspectief.

Inspiratie om de vrouwenbeweging, die zich vooral organiseerde in verenigingen, in een breder perspectief te plaatsen, vond ik in het boek *De Afschaffers* van Maartje Janse.³ Dit boek behandelt verschillende verenigingen die in het kader van een betere samenleving bepaalde zaken wilden afschaffen, bijvoorbeeld drankgebruik, slavernij of de belasting op dagbladen. Veel van deze verenigingen ontstonden halverwege de negentiende eeuw en probeerden de politieke besluitvorming te beïnvloeden, zonder zich direct met politiek in te geven. De afschaffersverenigingen waren onderdeel van de *civil society*: het deel van de maatschappij tussen de politieke sfeer en de privé-sfeer in, waar burgers vrijwillig samen kunnen komen en zich kunnen organiseren. Belangrijk is dat er in deze publieke ruimte een opinie kan worden gevormd en burgers zich rond een bepaald maatschappelijk idee kunnen organiseren, zonder dat hier een politieke overtuiging aan ten grondslag ligt. Ook de vrouwenverenigingen van de eerste feministische golf organiseerden zich in verenigingen die zich expliciet van politiek distantieerden. Zij waren hierdoor niet alleen onderdeel van de vrouwenbeweging, maar ook onderdeel van de *civil society*.

Het begrip *civil society* is niet onomstreden, doordat de *functie* van de *civil society* in een democratie een veel bediscussieerd onderwerp is in voornamelijk politicologisch debat.

---

² Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam, 1990).

³ Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland* (Amsterdam, 2007).

De publieke sfeer werd als begrip onder andere geproblematiseerd door Jürgen Habermas, die in *Strukturwandel der Öffentlichkeit* betoogde dat de massamedia er voor gezorgd hebben dat de grenzen van de politieke, publieke en privé-sfeer vervagen: '[i]m Bereich der Massenmedien hat Publizität freilich ihre Bedeutung geändert'.⁴ Dit zag hij als een gevaarlijke ontwikkeling voor de samenleving. Naar aanleiding van het werk van Habermas nam de politicologische discussie over de publieke sfeer een grote vlucht. Hierin werd bovendien onderscheid gemaakt tussen de begrippen civil society (of de Nederlandse equivalent 'burgerlijke samenleving') en publieke sfeer. Onder civil society worden over het algemeen vrijwillige verenigingen verstaan, terwijl de laatste term een breder begrip is dat bijvoorbeeld ook media en tentoonstellingen omvat. Ik zal de termen civil society en publieke sfeer echter door elkaar gebruiken, omdat ik van mening ben dat de begrippen elkaar niet uitsluiten maar juist aanvullen. Ik vat beide begrippen op als een 'publieke ruimte' tussen staat, markt en privé-sfeer in, waar men vrij is om een mening te vormen, te debatteren, en zich rond een bepaalde mening, doel of belang te organiseren. Door geen onderscheid te maken, wil ik bovendien de beladenheid wegnemen die om de begrippen is komen te hangen door het politicologische debat.

Als reactie op de discussie, heeft Stefan-Ludwig Hoffmann voor een nieuwe benadering van het concept civil society gepleit. Hij meent dat het waardevol kan zijn om de burgerlijke maatschappij niet als een politicologisch begrip, maar als een sociale realiteit met zijn eigen historie te beschouwen.⁵ Als aanvulling hierop biedt Maartje Janse in het artikel 'Towards a History of Civil Society' een manier om de burgerlijke samenleving historisch te bekijken, terwijl het normatieve debat achterwege wordt gelaten.⁶ Door middel van drie onderzoeksvragen kan er een historisch perspectief worden geboden op de civil society: hoe spreken mensen over hun eigen organisatie; hoe spreken buitenstaanders of opposanten over de organisatie; hoe ontwikkelt de organisatie zich binnen een bepaalde tijdsperiode?⁷ Deze onderzoeksvragen zal ik als leidraad gebruiken om een beeld te schetsen van de manier waarop vrouwenverenigingen tevens onderdeel waren van de burgerlijke maatschappij.

De combinatie van onvrede die vrouwen hadden over de maatschappelijke ongelijkheid en de mogelijkheid die vrouwen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in de publieke ruimte van de samenleving vonden om dit aan te kaarten, vormt het uitgangspunt van deze scriptie. Juist omdat de eerste feministische golf in de bestaande

---

⁴ Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Darmstadt, 1962) 14.

⁵ Stefan-Ludwig Hoffmann, *Civil Society* (New York, 2006) 7.

⁶ Maartje Janse, 'Towards a History of Civil Society', in: *De Negentiende Eeuw* vol. 32 (2008) 104-121.

⁷ *Ibidem*, 120.

literatuur nauwelijks in een bredere politieke context wordt geplaatst, wil ik in deze scriptie niet alleen een schets geven van het feminisme uit deze tijd, maar ook laten zien hoe de verenigingen tevens onderdeel waren van een ‘andere’ geschiedenis, namelijk de geschiedenis van de burgerlijke samenleving. Door het feminisme in een bredere context te plaatsen, hoop ik een meer neutraal beeld te kunnen schetsen dan in veel bestaande literatuur over de eerste feministische golf wordt gegeven.

Om het onderzoek tot de omvang van een scriptie te beperken, zal één feministische organisatie centraal staan. De vereniging die ik zal onderzoeken is de *Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw*.⁸ Deze Rotterdamse vereniging werd opgericht met het doel de maatschappelijke toestand van de vrouw te verbeteren, haar ontwikkeling te bevorderen en, hierop volgend, meer burgerlijke rechten voor vrouwen te verwerven. De vereniging is gekozen omdat het een organisatie was die, gezien haar doelstelling, goed binnen de eerste feministische golf past en in haar handelen – het afdwingen van politiek beleid vanuit verenigingsverband – gezien kan worden als een onderdeel van de civil society. De keuze voor een vereniging in de stad Rotterdam komt niet alleen voort uit persoonlijke interesse, maar kan bovendien zeer interessant zijn aangezien Rotterdam aan het einde van de negentiende eeuw een echte arbeidersstad was, zonder een radicaal of vernieuwend karakter, zoals Groningen en Amsterdam. Het lijkt mij erg interessant om te zien hoe het vrouwenvraagstuk in deze stad wist door te dringen.

Om een beeld te schetsen van het feminisme aan het einde van de negentiende eeuw zal ik in deze scriptie een ‘biografie’ geven van de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw, voorafgegaan door een indruk van de tijd en de omgeving waarin de Behartiging opereerde. Aan bod zal komen de oprichting van de vereniging, de manier waarop de vereniging in de praktijk functioneerde en de wijze waarop de vereniging omging met de media. Om de vrouwenvereniging in een breder historisch perspectief te plaatsen, zal in het laatste hoofdstuk uiteengezet worden hoe de Behartiging niet alleen een onderdeel van het feminisme was, maar ook geplaatst kan worden in de geschiedenis van de civil society.

---

⁸ In het vervolg van de scriptie zal ik voor de naam Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw regelmatig gebruik maken van de afkorting ‘de Behartiging’.

1. Een schets van de tijd: Rotterdam en het vrouwenvraagstuk

Het jaar 1848 was een belangrijk omslagpunt in de Nederlandse politieke geschiedenis. Met de grondwetsherziening van Thorbecke werd Nederland een parlementaire democratie. Het kiesrecht lag vanaf dat moment in handen van een kleine groep vermogende mannen die ervoor moest zorgen dat de beste en verstandigste mensen in de Kamer werden gekozen. Het idee dat kiesrecht een instrument is om de belangen van verschillende maatschappelijke groepen in de Kamer te vertegenwoordigen, ontstond pas later met de opkomst van de confessionele en socialistische partijen.⁹ De politiek werd na 1848 gedomineerd door het liberale gedachtegoed. In de klassiek liberale vrijheidsopvatting werd de staat een minimale rol in de samenleving toegedicht. De staat was er slechts om een kader te scheppen waarin iedereen in vrijheid kon leven en zich kon ontwikkelen.¹⁰ Iedere burger was verantwoordelijk voor zijn eigen situatie.

Rond 1870 begon de beperkte rol van de staat als nachtwaker te wringen. De maatschappij was door ontwikkelingen als industrialisatie en urbanisatie erg veranderd. Welgestelde burgers begonnen zich zorgen te maken over de verslechterde leef- en arbeidsomstandigheden die met de maatschappelijke veranderingen gepaard gingen en vooral de lage klasse troffen.¹¹ De parlementaire enquête naar arbeidsomstandigheden uit 1886 drukte de burgerij met de neus op de feiten en benadrukte dat aan de slechte omstandigheden waarin veel arbeiders leefden iets moest gebeuren.¹² De zogenoemde *sociale kwestie* werd een thema dat de politiek ging domineren.

Als reactie op de sociale kwestie pleitte een nieuwe, radicale en hervormingsgezinde groep liberalen vanaf 1870 voor sociaal beleid en dus een grotere rol van de staat in de maatschappij, in tegenstelling tot het gedachtegoed van de klassiek liberalen. De achterliggende gedachte was dat de burgers uit de lage klasse niet aan hun lot overgelaten konden worden. Echter, op de achtergrond waren ook internationale onrust en de opkomst van de georganiseerde arbeidersbeweging argumenten om de invloed van de staat te vergroten en

---

⁹ Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam, 1999) 120.

¹⁰ Ibidem, 150.

¹¹ In deze scriptie zal ik het onderscheid hanteren tussen een hoge klasse, middenklasse en lage klasse binnen de Nederlandse maatschappij. Dit onderscheid is gebaseerd op Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 111. De klassen worden niet beschouwd als gescheiden eenheden, maar lopen vloeiend in elkaar over. Hierdoor kan er ook gesproken worden over de lage middenklasse, of de burgerij. Onder burgerij wordt de bovenste laag van de middenklasse en de hoge klasse verstaan.

¹² Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 154.

sociaal beleid te ontwikkelen.¹³ Zowel de nieuwe sociaal-liberalen als de klassieke oud-liberalen waren er van overtuigd dat wanneer de arbeiders deugdzaamheid en zedelijkheid werd bijgebracht, dit niet alleen hun eigen situatie, maar de hele maatschappij ten goede zou komen. Een goede deugdelijke burger zou namelijk bijdragen aan de maatschappelijke vrijheid en zich niet laten verleiden tot revolutie.¹⁴ Niet alleen vanuit barmhartig oogpunt maar dus zeker ook vanuit het eigen belang van de hoge klasse, werd aan het einde van de negentiende eeuw in Nederland het initiatief genomen tot sociale maatregelen die het lot van de arbeider konden verbeteren.

Belangrijk om te signaleren in deze ontwikkeling is de ‘maakbaarheidsgedachte’ die aan het einde van de negentiende eeuw onder de hoge klasse heerste: men was er van overtuigd dat door middel van sociaal beleid en de juiste ‘opvoeding’ de arbeider in een nette, deugdelijke burger kon veranderen. Deze taak was echter niet primair voor de staat weggelegd: een grote rol voor het staatsapparaat bleef namelijk nog lange tijd controversieel. De opvoeding van de arbeider was bij uitstek een taak voor de burgerij. Dit geloof in de maakbaarheid, en vooral *verbetering*, van de mens door middel van juiste opvoeding, zal later deze scriptie in concrete vorm terugkeren.¹⁵

1.1 Havenstad Rotterdam

De periode halverwege de negentiende eeuw werd niet alleen gekenmerkt door een politieke omwenteling, maar ook een mentale verandering. Er ontstond, niet alleen in Nederland maar wereldwijd, een nieuwe manier van denken over de wereld. De natuurwetenschappen kregen een dominante rol in de samenleving. Door uitvindingen op het gebied van vervoer en communicatie – bijvoorbeeld de spoorwegen en telegrafie – ontstond het idee dat de wereld beheersbaar was.¹⁶ De positieve maakbaarheidsgedachte van de burgerij ten opzichte van de ondeugdelijke arbeider was een uitvloeisel van de nieuwe, technologische mogelijkheden die halverwege de negentiende eeuw ontstonden. In een tijd waarin de meest woeste natuur bedwongen kon worden met nieuwe techniek, moest het toch ook mogelijk zijn om van een aan lager wal geraakte arbeider een deugdelijke burger te maken?

---

¹³ Vooral de revolutionaire Parijse Commune die in 1871 werd gesticht – en bloedig werd neergeslagen – werd met argusogen door de liberalen gevolgd. Verder speelden op het internationale vlak de eenwording van Italië en Duitsland en de vorming Oostenrijk-Hongarije. In al deze kwesties stond natievorming, en de verhouding van de staat ten opzichte van de burger, centraal. Dit zorgde in Nederland voor een heroverweging van de verhouding van de Nederlandse staat ten opzichte van de burger en een discussie hoe sociale revolutie kon worden voorkomen.

¹⁴ Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam, 1997) 13.

¹⁵ Zie hoofdstuk 2 en 3.

¹⁶ Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam, 2006) 80.

De nieuwe technologische mogelijkheden hadden ook voor de stad Rotterdam gevolgen. Jarenlang was Amsterdam de belangrijkste haven van Nederland geweest en nam Rotterdam genoegen met een positie als ‘tweede koopstad’.¹⁷ Hier begon echter verandering in te komen nadat in 1870 werd begonnen met de aanleg van de *Nieuwe Waterweg*, een brede en diepe toegang tot de Rotterdamse haven bij Hoek van Holland.¹⁸ Duitsland maakte op dat moment een economische opleving door en ontwikkelde moderne industrie in het Ruhrgebied. Door haar gunstige ligging aan zee en de mogelijkheid om over de Rijn de goederen verder te vervoeren, werd Rotterdam de belangrijkste havenstad voor het Duitse Rijk. De scheepvaart veranderde van kleinschalige overslag van stukgoed, naar grootschalige overslag van massagoederen.¹⁹

Het beeld van de havenarbeider dat aan het einde van de negentiende eeuw bij de hoge klasse bestond was erg stereotiep. Door het zware werk in de haven en de ongeregelde arbeidsverhoudingen zouden de arbeiders zich militant opstellen en zich afzetten tegen de buitenwereld. Dit uitte zich vervolgens in hun woonsituatie: de havenarbeiders zouden in aparte wijken dicht bij de havens wonen, waar ze een eigen ‘onburgerlijke’ subcultuur ontwikkelden.²⁰ Dit beeld bleek echter vertekend en vooral gebaseerd op de *dockworker subculture* die in Londen bestond. De Rotterdamse arbeiders waren georganiseerd in vakorganisaties die de belangen van de havenwerkers behartigden. Een enkele maal kwam het tot een conflict dat met geweld gepaard ging, maar over het algemeen was de groep minder militant dan werd aangenomen.²¹ De havenarbeiders die na 1870 werden gerekruteerd, waren voornamelijk afkomstig van de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden en uit Noord-Brabant. Deze mannen waren uit economische motieven naar de groeiende haven van Rotterdam getrokken. Zij verzamelden zich niet in één wijk, maar verspreidden zich over alle arbeiderswijken in Rotterdam.²²

Naast de groep havenarbeiders bestond er in Rotterdam een typische subcultuur van arbeiders in volksbuurten als Katendrecht, Cool en Crooswijk. Hier woonden arbeiders die onregelmatig en wisselend werk verrichtten. Het was de laagste klasse binnen de samenleving. De wijken werden lange tijd gekenmerkt door slechte omstandigheden: de woonruimtes lagen dicht op elkaar, de watervoorziening was erg slecht en er bestond geen riolering. Pas rond

---

¹⁷ Wouter Jacobs en Henrik Stevens, ‘De havens van Rotterdam en Amsterdam in groter verband’ in: Remmelt Daalder e.a. (red.), *Havens van Amsterdam en Rotterdam sinds 1870* (Zutphen, 2008) 7.

¹⁸ Van der Woud, *Een nieuwe wereld*, 214.

¹⁹ Jacobs en Stevens, ‘Havens van Amsterdam en Rotterdam sinds 1870’, 7.

²⁰ Erik Nijhof, ‘Rotterdamse havenarbeiders en hun organisaties, 1880-1980’ in: Remmelt Daalder e.a. (red.), *Havens van Amsterdam en Rotterdam sinds 1870* (Zutphen, 2008) 78.

²¹ *Ibidem*, 83.

²² *Ibidem*, 85.

1870 – toen ook landelijk meer aandacht ontstond voor de slechte toestanden waarin arbeiders leefden – werden er verbeteringen aangebracht in de drinkwatervoorziening en de riolering.²³

De arbeidersklasse was groot in Rotterdam, voornamelijk door de grote industriële groei die de havenstad doormaakte en talloze naar werk zoekende mannen had aangetrokken. Halverwege de negentiende eeuw kon de Rotterdamse bevolking verdeeld worden in ‘5 procent welgestelden, 34 procent kleine zelfstandigen en andere burgers, en 61 procent arbeiders’.²⁴ Hiermee had Rotterdam een groter aantal arbeiders dan de gemiddelde Nederlandse stad. De kloof tussen de groep arbeiders en de hoge klasse was bovendien groot: de sociale verhouding had de denkbeeldige vorm van een piramide met een brede onderste laag van arbeiders en een smalle top die de hoge klasse vormde. Hoewel de tussenlaag – de middenklasse – maar smal was, lag de belevingswereld van de onderste laag en de bovenste top ver uit elkaar. De hoge klasse bekommerde zich dan ook weinig om het lot van de arbeider.

Hier kwam verandering in nadat enkele oproeren hadden plaatsgevonden, bijvoorbeeld de Vletteroproer in 1868 waarbij door arbeiders werd geprotesteerd tegen het verbod op baden in de nieuw aangelegde singels. Er stonden in Rotterdam enkele sociaal bewogen leden van de burgerij op om iets te doen aan de slechte woon- en werkomstandigheden van de arbeiders.²⁵ Ook hierbij was het niet slechts liefdadigheid dat het achterliggende motief vormde, maar vooral het idee dat verbeterde omstandigheden van de arbeider een betere burger *en* werknemer zouden maken.²⁶ Het particuliere initiatief bleef de basis voor sociale verbetering – ook in Rotterdam was het klassiek liberale gedachtegoed dominant en was ingrijpen door de gemeentelijke overheid taboe.

Het liberalisme voerde dan ook de boventoon in het gemeentebestuur van Rotterdam dat lange tijd gedomineerd door leden van de liberale kiesvereniging *Vooruitgang*. Aan het einde van de negentiende eeuw kwamen ook andere kiesverenigingen op, waarvan de vrijzinnige kiesvereniging *Burgerplicht* de grootste bloei doormaakte.²⁷ Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1895 werden dan ook voornamelijk liberale en vrijzinnige raadsleden aangesteld.²⁸ Het lijkt aannemelijk dat de invloed van de vrijzinnigen er voor heeft gezorgd dat meer initiatieven werden genomen om de toestand van de arbeiders te verbeteren,

---

²³ Herman Romer, *Rotterdam rondom een eeuwwisseling 1890-1910* (Zaltbommel, 1986) 7.

²⁴ *Ibidem*, 96.

²⁵ Thimo de Nijs, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen, 2001) 50.

²⁶ Nora Schadee, *Een rijk geheugen. Geschiedenis van Rotterdam 1270-2001* (Rotterdam, 2002) 152.

²⁷ ‘Dagelijksche Kroniek 1895’, in: J.H.W. Unger (red), *Rotterdamsch Jaarboekje 1896* (Rotterdam, 1896) XVII.

²⁸ *Ibidem*, XVIII.

bijvoorbeeld door het opknappen van woningen, het verbeteren van onderwijs en het organiseren van activiteiten voor de armere delen van de bevolking, aangezien dit meer in het progressief-liberale dan het klassiek liberale gedachtegoed paste.

Aangezien de arbeidersklasse groot en hierdoor goed zichtbaar was in de Rotterdamse samenleving, was het logisch dat de nieuwe sociale initiatieven zich vooral op deze groep richtten. De misstanden waar deze groep mee te maken had, waren voor de hoge klasse niet te vermijden. Waar de mannelijke arbeiders veel aandacht kregen, werd er gezwegen over de positie van de vrouw. Hoewel in andere gebieden van Nederland al veel gebeurde op het gebied van vrouwenrechten, bleef het in Rotterdam op dit gebied lang stil. Het lot van de Rotterdamse vrouw werd verstomd door de grote groep arbeiders die alle aandacht leken op te eisen.

1.2 Het vrouwenvraagstuk

In de jaren zestig van de negentiende eeuw ontstonden de eerste geluiden van mannen en vrouwen die vonden dat vrouwen een betere en meer gelijkwaardige positie in de maatschappij verdienden. Deze feministische gedachten konden ontstaan door het politieke klimaat van die tijd, dat gedomineerd werd door het liberalisme en protestantisme. Het liberalisme, vooral populair bij de burgerij, werd gekenmerkt door de Verlichtingsgedachte dat ieder individu vrij en gelijkwaardig behoorde te zijn. Het protestantisme kende al eeuwenlang het idee dat ieder – man of vrouw – zelf verantwoordelijk was voor zijn of haar plaats in het hiernamaals.²⁹ De combinatie van deze twee individualistische denkwijzen waarin morele gelijkheid een belangrijke rol speelde, zorgde ervoor dat vrouwenemancipatie een voet aan de grond kon krijgen halverwege de negentiende eeuw. De belangrijkste woordvoerder van het nieuwe feminisme werd de Britse filosoof en econoom J.S. Mill, die in 1869 in zijn werk *The subjection of women* uiteenzette dat een vrouw gelijk was aan een man, maar dat vrouwen zich door jarenlange onderdrukking niet hadden kunnen ontwikkelen. Door deze scheve machtsverhouding werd menselijke vooruitgang tegengewerkt, volgens Mill: ‘... the principle which regulates the existing social relations between the two sexes – the legal subordination of one sex to the other – is wrong in itself, and now one of the chief hindrances to human improvement; and (...) it ought to be replaced by a principle of perfect equality, admitting no power or privilege on the one side, nor disability on the other’.³⁰

---

²⁹ Richard J. Evans, *The Feminists* (Londen / Sydney, 1984) 14-17.

³⁰ John Stuart Mill, *The subjection of women* (New York, 1986) 7.

Het eerste feminisme kwam dus vooral bij de protestantse, liberale middenklasse vandaan. Het kan dan ook niet vreemd genoemd worden dat het vroege feminisme in eerste instantie op deze groep vrouwen gericht was. De emancipatoire doelen waren vanaf het begin vooral economisch: de dames uit de burgerij wilden gelijke toegang tot arbeid en bezit.³¹ Het was een standpunt dat paste in het liberale gedachtegoed van individuele vrijheid en onafhankelijkheid. Het aantal ongetrouwde middenklasse dames was erg groot, en zij wilden de mogelijkheid hebben om te kunnen werken, zodat zij zelfstandig en onafhankelijk in hun behoefte konden voorzien. Een concreet startpunt van de vrouwenkwestie kan worden gezien in het pleidooi voor uitbreiding van het arbeidsterrein voor vrouwen dat de weduwe A.M.M. Storm-van der Chijs schreef. Dit werd geplaatst in de tijdschriften *De Economist* en *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde* en ontlokte veel reacties.³² Mevrouw Storm had gezien wat de mogelijkheden op het gebied van onderwijs en arbeid waren in de Verenigde Staten. Ze pleitte ervoor dat in Nederland, naar Amerikaans voorbeeld, de scholing van meisjes sterk zou verbeteren en het aantal beroepen waarin vrouwen werkzaam mochten zijn zou toenemen, zodat iedere vrouw onafhankelijk kon zijn. Met de publicaties van de weduwe Storm was de publieke discussie over arbeid en onderwijs voor de (middenklasse) vrouw in Nederland op gang gebracht, en het vrouwenvraagstuk geboren.

Enkele jaren na het pleidooi voor economische zelfstandigheid, kreeg het vrouwenvraagstuk een sterkere morele dimensie.³³ De sociale kwestie speelde hierin een belangrijke rol. Niet alleen slechte arbeidsomstandigheden en gebrekkige huisvesting waren problemen die speelden in de lage arbeidersklasse, ook prostitutie en alcoholisme zorgden voor ernstige misstanden. De rol van de vrouw in deze maatschappelijke kwesties werd duidelijk: de sociale problemen vroegen om meer zorg voor de arbeiders, en *zorgen* was traditioneel de taak van de vrouw. Vrouwen behoorden zich over het gezin ontfermen en de man in toom houden. Dankzij haar zorgende karakter was er blijkbaar ook voor de vrouw een speciale taak in de samenleving weggelegd, die bovendien haar waarde voor de maatschappij meer dan duidelijk maakte. Op grond van deze argumentatie begonnen vrouwen meer rechten te eisen.

Vanuit het standpunt dat vrouwen een bijdrage konden leveren aan de maatschappij in het algemeen, en de sociale kwestie in het bijzonder, ontstond het idee dat vrouwen ook het kiesrecht behoorden te krijgen. De vertegenwoordiging van een vrouwelijk geluid in de

---

³¹ Evans, *The Feminists*, 34.

³² Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 36-37.

³³ Evans, *The Feminists*, 232.

politiek leek essentieel voor een evenwichtige samenleving. De wettelijke positie van vrouwen werd vanaf dat moment het belangrijkste vraagstuk in de vrouwenkwestie. Hier ging het niet alleen om haar recht om te mogen stemmen, maar om alle burgerlijke rechten waarin de vrouw werd achtergesteld.³⁴ Gelijke rechten werden zodoende vanaf dat moment niet alleen bepleit omdat de vrouw gelijkwaardig aan de man was, maar ook omdat zij een speciale taak in de samenleving had. Deze twee argumentaties vormden de kern van het ‘gelijkheidsdenken’ en het ‘verschildenken’: twee belangrijke denkwijzen die in de feministische periode aan het einde van de negentiende eeuw te onderscheiden waren.³⁵

Vanaf 1890 waren de feministische ideeën wijdverspreid in de samenleving. Vrouwen gingen samenwerken om daadwerkelijk verandering in hun situatie af te kunnen dwingen. Het middel dat zij hiervoor hanteerden was samenwerken in een *vereniging*. Waarom de vrouwen zich juist op deze manier organiseerden, zal later aan bod komen.³⁶ De oudste vrouwenvereniging was *Tesselschade-Arbeid Adelt*, opgericht in 1870 met als doel om in armoede geraakte vrouwen uit de hoge klasse van inkomen te voorzien.³⁷ De verenigingen die een aantal decennia later ontstonden, richtten zich echter niet meer specifiek op een bepaalde groep vrouwen, maar waren veel breder van opzet. De eerste vereniging met een brede oriëntatie was de *Vrije Vrouwenvereniging (VvV)* die in 1889 werd opgericht. Deze vereniging verklaarde expliciet niet verbonden te zijn aan een politieke partij, maar zich geheel te richten op alle mogelijke feministische eisen. In het laatste decennium van de negentiende eeuw ontstonden nog talloze andere organisaties en verenigingen die zich inzetten voor de rechten van de vrouw. Sommige verenigingen streden in het algemeen voor verbeterde rechten, zoals de VvV onder leiding van Wilhelmina Drucker. Andere organisaties richtten zich specifiek op een bepaald doel binnen het vrouwenvraagstuk, bijvoorbeeld de in 1894, vanuit de VvV opgerichte, *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK)*.³⁸ Door de opkomst van de vele vrouwenverenigingen, de publicaties en pleidooien in tijdschriften en het

---

³⁴ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 46.

³⁵ Ulla Jansz heeft in haar boek *Denken over sekse in de eerste feministische golf* een groot aantal dichotomieën beschreven die voorheen werden gebruikt in het denken over de feministische golf. Deze dichotomieën waren niet altijd steekhoudend. Naar mijn mening is het ‘gelijkheids- of verschildenken’, het belangrijkste onderscheid dat gemaakt kan worden in de feministische denkwijze aan het einde van de negentiende eeuw.

³⁶ Zie hoofdstuk 5.

³⁷ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 49. Deze vereniging past in de vroegste ontwikkeling van het vrouwenvraagstuk, waar werd gestreden voor meer onafhankelijkheid voor vrouwen. Voor vrouwen uit de hoge klasse die in armoede waren geraakt was de mogelijkheid om te kunnen werken essentieel, omdat zij anders afhankelijk waren van liefdadigheid.

³⁸ Marja Borkus e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen, 1994) 26-29.

publieke debat over de positie van de vrouw, was het vrouwenvraagstuk aan het einde van de negentiende eeuw uitgegroeid tot een maatschappelijke beweging.

2. *Opvoeding en ontwikkeling van de Rotterdamse vrouw*

Aan het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw waren er slechts twee verenigingen in Rotterdam die zich inzetten voor vrouwenbelangen: de vereniging Tesselschade Arbeid Adelt en de Rotterdamse afdeling van de VvVK. Terwijl de eerstgenoemde vereniging zich uitsluitend inzette voor de in armoede levende ‘beschaafde’ vrouw³⁹, richtte de laatste zich in het bijzonder op de verkrijging van het vrouwenkiesrecht. Het bleek dat in de arbeidersstad Rotterdam maar weinig vrouwen aansluiting vonden bij één van beide verenigingen. Tesselschade Arbeid Adelt was uitsluitend bedoeld voor verarmde vrouwen uit de hoge klasse en derhalve vonden de vele vrouwen uit de lage en middenklasse hier geen aansluiting. De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht stond wel open voor deze doelgroep, maar desondanks kwam er vanuit de Rotterdamse vrouwelijke bevolking maar weinig steun voor deze vereniging.

De oprichtster van de Rotterdamse afdeling van de VvVK, Maria Rutgers-Hoitsema,⁴⁰ concludeerde uit de geringe belangstelling voor het vrouwenkiesrecht dat de Rotterdamse vrouwen de urgentie van het verkrijgen van dit recht niet begrepen. Deze vrouwen hadden er volgens Rutgers-Hoitsema meer belang bij wanneer allereerst hun maatschappelijke toestand zou worden verbeterd en zij meer burgerlijke rechten zouden verkrijgen. De lage en middenklasse in Rotterdam had namelijk te maken met slechte sociale omstandigheden.⁴¹ Pas wanneer de omstandigheden verbeterd waren, zouden de vrouwen er aan toe zijn om kiesrecht te verwerven en dit recht bovendien goed uit te oefenen. Op de jaarvergadering in 1894 van de VvVK Rotterdam stelde Rutgers-Hoitsema dan ook voor om ‘behalve voor het kiesrecht ook voor verbetering van de maatschappelijke positie der vrouw en voor de herziening van ons Burgerlijk Wetboek te werken’.⁴² Dit voorstel werd echter verworpen en ontlokte een heftige discussie binnen de VvVK die nog tot 1902 voortduurde.⁴³ Niettemin was voor Rutgers-Hoitsema de weg vrij om een nieuwe vereniging op te richten die zich *wel* zou

---

³⁹ Met ‘beschaafde’ vrouwen werd door de negentiende-eeuwse feministen bedoeld op vrouwen uit de hoge klasse en de hoge middenklasse.

⁴⁰ Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging Nederland, Maria Wilhelmina Hendrika (Rutgers-) Hoitsema, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/hoitsema.html> laatst gewijzigd 10 februari 2003, datum geraadpleegd 15 mei 2009.

⁴¹ Zie hoofdstuk 1.

⁴² Openingswoord van de Presidente Mevr. Rutgers-Hoitsema op het feest van het 10-jarig bestaan der Vereniging. 16 januari 1905. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 12.

⁴³ Christianne Smit, Maria W.H. Rutgers-Hoitsema (doctoraalscriptie Politicologie, Amsterdam 1995) 37. De discussie bestond uit de vraag of Maria Rutgers de VvVK Rotterdam wilde ‘losweken’ van de landelijke vereniging, of een nieuwe vereniging *naast* de VvVK Rotterdam wilde oprichten.

inzetten voor verbetering van de maatschappelijke toestand, bevordering van haar ontwikkeling en verkrijging van meer burgerlijke rechten voor de vrouw. Meer dan de VvVK was deze nieuw op te richten Rotterdamse vereniging een praktische verwezenlijking van de overtuigingen van Maria Rutgers-Hoitsema.

2.1 Maria Rutgers-Hoitsema

Op 10 juli 1847 werd Maria Hoitsema in het Friese dorp Britsum geboren. Ze was dochter van een Nederlands Hervormd predikant en groeide op als zesde kind van wat uiteindelijk een gezin van zeven kinderen zou worden.⁴⁴ Haar roepnaam was Mietje. Tussen 1865 en 1873 behaalde Maria Hoitsema diverse onderwijsaktes en gaf zij les op meisjesscholen. In 1885 trouwde Hoitsema met de weduwnaar Johannes Rutgers, die zij al vanaf haar jeugd kende. Rutgers had vanuit zijn eerste huwelijk reeds vier kinderen, waarvan er één al in 1876 was overleden. Samen met Maria zou Johannes echter nooit kinderen krijgen, wat een bewuste keuze van de echtgenoten was. Johannes Rutgers had zich in 1879 als huisarts in Rotterdam gevestigd. Na haar huwelijk nam Maria Rutgers-Hoitsema het huishouden en de zorg voor de kinderen voor haar rekening.⁴⁵

Het gezin Rutgers was erg idealistisch ingesteld. Zo aten zij uit principe vegetarisch, dronken zij geen alcohol, en droeg Maria Rutgers wijde, makkelijk draagbare *reform-kleding*. Ook waren Johannes en Maria vanaf het begin van de jaren negentig fervente aanhangers van zowel het socialisme als het feminisme.⁴⁶ Aanvankelijk waren zij aanhangers van de *Sociaal Democratische Bond* (SDB) van Domela Nieuwenhuis, maar na een scheuring binnen deze partij werd Maria Rutgers-Hoitsema in 1894 lid van de *Sociaal Democratische Arbeiders Partij* (SDAP) onder leiding van Troelstra, terwijl Johannes Domela Nieuwenhuis trouw bleef.⁴⁷ De feministische idealen van het echtpaar Rutgers kwamen tot uiting door lidmaatschappen van verschillende vrouwenorganisaties zoals de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* en de *Onderlinge Vrouwenverzekerings*. Later zou vooral Johannes Rutgers een grote rol spelen binnen de Nieuw-Malthusiaansche bond, waar hij zich inzette voor de toegankelijkheid van anticonceptie voor vrouwen.⁴⁸

---

⁴⁴ Ibidem, 7.

⁴⁵ Ibidem, 8-9.

⁴⁶ Ibidem, 13.

⁴⁷ Ibidem, 14.

⁴⁸ Ibidem, 13. Rutgers deelde het idee van de Nieuw-Malthusiaansche Bond over geboortebeperving als alternatief voor maatschappelijke hervorming echter niet. Rutgers was voorstander van anticonceptie omdat dit de emancipatie van de vrouw kon bevorderen. Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging Nederland, Johannes Rutgers, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/rutgers-j.html> laatst gewijzigd 25 augustus 2003, datum geraadpleegd 15 mei 2009.

De steun van Maria Rutgers-Hoitsema aan zowel het socialisme als het feminisme, kwam voort uit het feit dat zij een principiële voorstander van gelijke rechten voor mannen en vrouwen was, op grond van de gelijkheid die zij hebben als mens zijnde. Ze ontkende niet dat mannen en vrouwen in bepaalde opzichten wel degelijk van elkaar verschilden, maar zij beschouwde deze verschillen niet als natuurlijk maar als het resultaat van de culturele verhoudingen. Op grond van deze redenering kon Rutgers-Hoitsema zich vinden in het socialisme, dat door middel van een revolutie de maatschappij wilde herinrichten naar klasseloze samenleving. Maar zij voelde zich ook thuis binnen het feminisme, dat streed voor een maatschappij waarin mannen en vrouwen gelijke rechten en kansen zouden hebben. De twee idealen bleken echter moeilijk in één organisatie of politieke partij te verenigen: de feministen richtten zich in de eerste plaats op de verbetering van de vrouwenbelangen, terwijl de socialisten van mening waren dat na de klassenstrijd de situatie van de vrouw automatisch verbeterd zou zijn. Zowel het socialisme als het feminisme streed voor een meer gelijke samenleving, maar verschilde dus van mening over welke maatschappelijke groep – de lage klasse of de vrouwen – hierbij de prioriteit moest krijgen.⁴⁹

De vermenging van feminisme en socialisme die Maria Rutgers-Hoitsema het liefst zou zien, bleek een moeilijke zaak. Politiek gezien was het namelijk onhaalbaar om zowel algemeen mannen- als vrouwenkiesrecht tegelijkertijd in te voeren: die stap was te groot om in één keer te nemen. Maria Rutgers was er daarom voorstander van om allereerst het vrouwenkiesrecht – weliswaar voor een beperkte groep ‘beschaafde’ vrouwen – ingevoerd te krijgen. Het gevaar bij een eerdere invoering van algemeen kiesrecht voor mannen, was namelijk dat het vrouwenkiesrecht vervolgens ‘vergeten’ zou kunnen worden. Om dit gevaar te voorkomen, pleitte Maria Rutgers-Hoitsema voor de prioriteit van vrouwenkiesrecht. In 1905 verliet Rutgers-Hoitsema de SDAP nadat Troelstra had verklaard meer aandacht te willen besteden aan de uitbreiding van het mannenkiesrecht en het vrouwenkiesrecht van ondergeschikt belang achtte.⁵⁰ Deze opvatting strookte geenszins met de mening van Maria Rutgers.

---

⁴⁹ Vanaf 1890 ontstond er overigens enige overeenstemming in de idealen van beide bewegingen: verschillende socialisten lieten zich vaker uit over de slechte omstandigheden van arbeidervrouwen, terwijl enkele feministen het met hen eens waren dat er meer aandacht kon worden besteed aan het lot van de vrouwen uit de lage klasse. Deze gedeelde belangstelling voor de arbeidervrouwen ontstond door de grote aandacht die aan het einde van de jaren negentig werd besteed aan de sociale kwestie. Maar ondanks de vluchtige overeenstemming over het lot van vrouwen uit de lage klasse, bleef het verschil van mening over de voorrang van respectievelijk de klassenstrijd of de vrouwenstrijd, oftewel het algemeen mannenkiesrecht of het vrouwenkiesrecht, dominant.

⁵⁰ Smit, Maria W.H. Rutgers-Hoitsema, 63

De strijd om het vrouwenkiesrecht begon Rutgers-Hoitsema bij de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, waar zij in 1894 bestuurslid en secretaris van werd. Later dat jaar richtte zij een afdeling van deze vereniging op in Rotterdam en werd hiervan de presidente.⁵¹ Zoals hiervoor beschreven, leidde de geringe animo voor de VvVK Rotterdam er toe dat Maria Rutgers de Rotterdamse Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw oprichtte. In deze vereniging kon Rutgers zich op veel meer vlakken dan alleen het kiesrecht bezighouden met de verbetering van de positie van vrouwen. De Behartiging was *de* plaats waar Rutgers-Hoitsema haar eigen gedachtegoed kon omzetten in een praktische vertaling. Ze kon het gevecht om de wettelijke gelijkheid voor man en vrouw op alle mogelijke gebieden hier gaan vormgeven.

Ondanks de ‘nobele’ gedachte dat man en vrouw gelijk waren, was bij Maria Rutgers-Hoitsema echter ook een enigszins neerbuigende en paternalistische houding ten opzichte van de Rotterdamse lage en middenklasse vrouw te vinden. Maria Rutgers was bijvoorbeeld zelf onderwijzeres, maar meende dat Rotterdamse onderwijzeressen verder ontwikkeld moesten worden voordat zij geschikt zouden zijn voor het kiesrecht. Blijkbaar beschouwde Rutgers-Hoitsema zichzelf als een ‘verlichte geest’ die de scheve verhoudingen in de maatschappij had doorzien en dit idee moest gaan verspreiden.⁵² Maria Rutgers kon zich ook neerbuigend uitlaten over ‘de stumpers’ uit de arbeidersklasse. Het was aan het einde van de negentiende eeuw echter niet vreemd voor de burgerij om zich oprecht bezorgd te tonen om de arbeidersklasse, maar zich tegelijkertijd als verheven boven deze klasse te profileren.⁵³

Belangrijk in het gedachtegoed van Maria Rutgers-Hoitsema was dat ook zij de sterke maakbaarheidsgedachte had die de burgerij aan het einde van de negentiende eeuw kenmerkte: met behulp van opvoeding en educatie konden de verschillen in klasse en sekse gereduceerd worden. Of zij het mogelijk achtte dat een arbeidster uit de lage klasse op het ontwikkelingsniveau van een dame uit de middenklasse kon komen, valt te betwijfelen. Maar *verbetering* was in haar ogen voor iedereen mogelijk. Om dit te bereiken had Maria Rutgers nu bovendien een instrument in handen: de Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw.

---

⁵¹ Ibidem, 34.

⁵² Ibidem, 23.

⁵³ Ibidem, 23.

2.2 De Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw

Bij de oprichting van de Behartiging kreeg Maria Rutgers-Hoitsema hulp van een vrouw die ideologisch gezien op dezelfde lijn zat: Martina Kramers. De vrouwen kenden elkaar vanuit de Rotterdamse VvVK en stonden beiden sympathiek tegenover het socialisme en een gelijke positie voor mannen en vrouwen. Echter, ook Martina Kramers gaf de prioriteit aan de invoering van het vrouwenkiesrecht.⁵⁴ Dat Rutgers-Hoitsema een dominantere rol in de vereniging had, mag blijken uit het feit dat zij de taak van presidente op zich nam, terwijl Kramers de correspondentie van de vereniging werd. Gedurende het hele bestaan van de vereniging werd Kramers als een belangrijk en zeer kundig bestuurslid gezien, maar Rutgers-Hoitsema bleef altijd degene met de meeste autoriteit binnen de vereniging. Bovendien werd laatstgenoemde in 1906 benoemd tot ‘Eere-Presidente’ van de Behartiging en was een dergelijke erefunctie voor Kramers nooit weggelegd.⁵⁵

De Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw werd op 16 januari 1895 opgericht tijdens een bijeenkomst voor belangstellenden, door middel van het opstellen van statuten en een huishoudelijk reglement, en het verkiezen van een bestuur. In de statuten werd vastgelegd dat het doel van de vereniging was om de vrouw ‘meer burgerlijke en staatkundige rechten te doen verkrijgen, haar ontwikkeling te bevorderen en haar maatschappelijken toestand te verbeteren’.⁵⁶ De Behartiging zou zich er dus voor gaan inzetten om op alle gebieden de positie en ontwikkeling van de vrouw te bevorderen. De verkrijging van vrouwenkiesrecht was expliciet *geen* doel van de vereniging: hiervoor bestond de VvVK immers al. De Behartiging zou zich er op gaan richten om vrouwen meer *geschikt* te maken voor het kiesrecht: ‘[n]iet voor de simpele actie van naar ’t stembureau loopen en ’t stembriefje in te vullen (...) maar om te maken dat zij (...) door eigen onderzoek tot een zelfstandige opinie gekomen, weet, hoe ze moet stemmen en waarom ze dit doet’.⁵⁷ Ondanks dat het niet het doel van de vereniging was, werd het vrouwenkiesrecht blijkens dit streven wel gezien als de ‘kroon op de vrouwenemancipatie’: de invoering hiervan werd als essentieel gezien voor de gelijkstelling van man en vrouw.

De verwachting was dat wanneer het vrouwenkiesrecht ingevoerd zou worden, dit alleen voor de beschaafde vrouw zou zijn: vrouwen uit de hoge- en middenklasse dus. Dit was

---

⁵⁴ Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging Nederland, Martina Gezina Kramers, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/kramers.html> laatst gewijzigd onbekend, datum geraadpleegd 17 mei 2009.

⁵⁵ Zie bijlage: Overzicht bestuursleden 1895-1919.

⁵⁶ Register der Notulen 1895-1919 zoowel van die der leden- als die der bestuursvergaderingen. Notulenboek 1895-1899. (Hierna: Register der Notulen 1895-1899) Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 1, p. 1.

⁵⁷ Jaarverslagen 1895-1920. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 14, achttiende jaarverslag 1911-1912

aanvankelijk dan ook de doelgroep waar de Behartiging zich op richtte. Onderwijzeressen en vrouwelijke ambtenaren kregen veel aandacht van de vereniging. Later zou de vereniging zich meer gaan bekommeren om het lot van de arbeidsvrouw.⁵⁸ Dat de beschaafde vrouw de doelgroep vormde, betekende niet dat er restricties aan het lidmaatschap waren. Iedereen die zich bij één van de bestuursleden aanmeldde ‘met opgave van het bedrag dat hij of zij jaarlijks als contributie wenscht bij te dragen’ kon lid worden van de vereniging.⁵⁹ Deze regel, vastgelegd in artikel 6 van de statuten, impliceerde ten eerste dat zowel mannen als vrouwen lid konden worden, maar ten tweede dat het bedrag aan contributie blijkbaar niet vast stond. In artikel 3 van het huishoudelijk reglement werd niettemin vastgelegd dat de minimumcontributie 1 gulden per jaar bedroeg,⁶⁰ maar blijkens de statuten was er ruimte gelaten om meer contributie af te dragen dan het vereiste bedrag. Het hoge bedrag van 1 gulden zorgde er echter wel voor dat in de praktijk het lidmaatschap van de vereniging daadwerkelijk bleef voorbehouden aan de gegoede dames.

De kern van de vereniging werd gevormd door het bestuur, dat bestond uit de functies presidente, eerste secretaris, tweede secretaris, penningmeesteres, correspondentie en bibliothecaresse. Tijdens de eerste bijeenkomst werd door middel van stemming bepaald welke dames de functies zouden gaan vervullen. Bij acclamatie werd Maria Rutgers-Hoitsema tot presidente van de vereniging verkozen.⁶¹ Vanwege haar uitstekende talenkennis werd de taak van correspondentie toebedeeld aan Martina Kramers.⁶² Volgens het reglement moesten ieder jaar twee bestuursleden aftreden, maar zij mochten zich altijd herkiesbaar stellen. Op 5 maart 1896 werd, na controle van de statuten en het huishoudelijk reglement, de Koninklijke goedkeuring voor de vereniging verkregen.⁶³

Lange tijd bleef de Behartiging beperkt tot een Rotterdamse vereniging. Dit betekende niet dat het handelen van de vereniging beperkt werd tot de havenstad: de Behartiging sprong voor vrouwen door heel het land op de bres. Opvallend genoeg ontstonden er pas in de laatste jaren van het bestaan van de vereniging – op het moment dat het ledenaantal sterk terugliep en het vuur uit de organisatie verdwenen leek te zijn – afdelingen in andere steden. In 1915 werd in Utrecht een zelfstandige afdeling van de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw opgericht. Twee jaar later volgde een afdeling met als werkgebied Noord-Holland. De

---

⁵⁸ Zie hoofdstuk 3.

⁵⁹ Statuten en Huishoudelijk Reglement. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 15, pagina 3-4.

⁶⁰ Ibidem, 7.

⁶¹ Register der Notulen 1895-1899, 1.

⁶² Ibidem. Voor een overzicht van de verdere invulling van de bestuursfuncties: zie bijlage Overzicht bestuursleden 1895-1919.

⁶³ Ibidem, 118.

invloed van de afdelingen was beperkt, voornamelijk gezien het ledenaantal: beide afdelingen hadden op hun hoogtepunt in 1918 veertig leden. De Rotterdamse afdeling van de Behartiging telde in dat jaar 268 leden, een aantal dat de vereniging gedurende het hele bestaan gemiddeld had.⁶⁴

De oprichting van twee nieuwe afdelingen mocht echter niet baten: de Behartiging was in het tweede decennium van de twintigste eeuw een beduidend minder actieve vereniging. Op 1 januari 1920 werd de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw officieel opgeheven, waarmee een einde kwam aan vijftwintig jaar inzet voor de belangen van de vrouw en pogingen om haar lot te verbeteren. De rol van Maria Rutgers-Hoitsema binnen de vereniging was echter al eerder uitgespeeld. Na het neerleggen van haar functie als presidente van de vereniging in 1905, bekleedde zij geen bestuursfunctie meer. Regelmatig liet zij haar gezicht nog zien op vergaderingen en openbare bijeenkomsten, maar ook deze bezoeken namen in de loop der tijd af. In 1913 raakte Rutgers-Hoitsema betrokken bij een auto-ongeluk, waardoor zij zich enigszins terugtrok uit het openbare leven.⁶⁵ Daarnaast zal ook haar oplopende leeftijd een rol hebben gespeeld in haar verminderde aanwezigheid bij de Behartiging. Nadat Rutgers-Hoitsema in 1895 een vereniging had opgericht die een groot deel van haar gedachtegoed kon uitvoeren, namelijk verbetering van het vrouwelijk lot en gelijkstelling voor man en vrouw, liet zij het halverwege het eerste decennium van de twintigste eeuw aan een nieuwe groep vrouwen over om deze idealen uit te dragen. Hoe groot de invloed van Maria Rutgers-Hoitsema was op de Behartiging werd vanaf dat moment echt duidelijk: haar verminderde aanwezigheid zorgde voor een langzaam doven van het vuur in de vereniging.

---

⁶⁴ Jaarverslagen 1895-1920, vierentwintigste jaarverslag 1918-1919.

⁶⁵ Smit, Maria W.H. Rutgers-Hoitsema, 75. Maria Rutgers-Hoitsema trok zich in 1913 bijvoorbeeld ook terug uit de Nieuw-Malthusiaansche Bond en het Wetttencomité.

3. *De Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw in de praktijk*

Bij de oprichting van de Vereeniging ter behartiging van de belangen der vrouw in 1895 werden niet alleen de doelen van de vereniging vastgelegd, maar ook de middelen die de vereniging hiervoor ter hand zou nemen. In artikel vijf van de statuten was opgesomd dat de vereniging gelijke rechten, meer ontwikkeling en een verbeterde maatschappelijke toestand voor vrouwen zou trachten te bereiken ‘door het houden van bijeenkomsten, door openbare lezingen, door het verspreiden van boeken en geschriften en door het indienen van verzoekschriften bij de bevoegde macht’.⁶⁶ Zoals eerder werd uiteengezet, stonden al deze doelstellingen en middelen in het teken van het belangrijkste doel van de vereniging, namelijk de vrouw geschikt maken voor de uitoefening van het kiesrecht. De activiteiten van de vereniging waren bedoeld om de vrouw ‘toe te rusten voor den strijd om het bestaan in aansluiting met de thans heerschende toestanden’.⁶⁷

In de eerste jaren van het bestaan kwamen de activiteiten van de vereniging langzaam op gang. De dames moesten bekendheid van de vereniging zien te verwerven om hun doelen te kunnen bereiken. Zij waren zich bewust van hun nieuwe positie tussen een al bestaand scala aan bestaande vrouwenverenigingen⁶⁸, en stelden zich hierdoor vaak bescheiden op. Al een maand na de oprichting werd het voorstel gedaan om in het voorjaar van 1895 een cursus voor volwassenen te organiseren met het thema ‘De vrouw en haar recht’. Dit voorstel werd op de ledenvergadering afgewezen: ‘de vereeniging is nog zoo jong en er is een grotere kans van slagen als de vereeniging en haar werken meer bekend zijn geworden’.⁶⁹ Een jaar later, in oktober 1896, meende de vereniging nog steeds een bescheiden positie in te nemen. De Behartiging hield zich op dat moment bezig met de gelijkstelling van examens voor onderwijzers en onderwijzeressen. Na onderzoek van presidente Maria Rutgers-Hoitsema bleek dat er een wetswijziging nodig zou zijn om de gelijkstelling te bewerkstelligen. Hiervoor moest een adres naar Koningin-regentes Emma gezonden worden om haar aandacht op deze kwestie te vestigen. Het bestuur van de Behartiging werd het er echter over eens dat het weinig effect zou hebben wanneer er namens de vereniging een adres naar de Koningin-regentes gezonden zou worden, en besloot hier vanaf te zien. Een betere aanpak werd gezien in het aan de kaak stellen van de zaak in verschillende vrouwenbladen.⁷⁰

---

⁶⁶ Statuten en Huishoudelijk Reglement, 4.

⁶⁷ Jaarverslagen 1895-1920, achttiende jaarverslag 1911-1912.

⁶⁸ Zie hoofdstuk 1 voor de ontwikkeling van vrouwenverenigingen.

⁶⁹ Register der Notulen 1895-1899, 6.

⁷⁰ Ibidem, 155.

De Behartiging was zich er derhalve zeer van bewust dat haar invloed op sommige, voornamelijk landelijke, zaken maar beperkt was. Dit betekende echter niet dat de Rotterdamse vereniging deze misstanden links liet liggen. Zoals in het hierboven beschreven voorval duidelijk werd, zorgde de Behartiging ervoor dat het onderwerp onder de aandacht van een groot publiek werd gebracht door middel van een artikel in een tijdschrift of dagblad. Hiermee hoopten de dames van de vereniging de publieke opinie zo te beïnvloeden, dat er meer steun voor een wetswijziging ontstond.⁷¹ Vervolgens ging de Behartiging op zoek naar medestanders bij de vele andere verenigingen. Tezamen kon er dan een adres verstuurd worden, dat, ondertekend door meerdere verenigingen en wellicht met de publieke opinie aan hun zijde, meer effect zou sorteren dan slechts een adres van de Behartiging alleen. Deze strategie werd rond de eeuwwisseling niet alleen door de Behartiging gebruikt, maar door vele andere maatschappelijke verenigingen. De Behartiging hield zich dan ook veel bezig met het versturen van adhesiebetuigingen, waarmee zij blijk van instemming en waardering aan een bepaald voorstel of ingediend adres van een andere vereniging wilde geven. De Behartiging stuurde in februari 1898 bijvoorbeeld een adhesiebetuiging naar het *Comité tot Verbetering van de Maatschappelijken en Rechtstoestand der Vrouw in Nederland*, waarin zij steun betuigde aan het adres dat dit Comité had verzonden aan de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid met het voorstel om vrouwen actief en passief kiesrecht voor de Kamers van Koophandel te verlenen.⁷²

Eén van de belangrijkste samenwerkingen die de Behartiging zelf organiseerde, was in verband met het Koninklijke besluit van 2 maart 1904. Hierin werd vastgelegd dat vrouwelijke ambtenaren bij de post- en telegraafdienst na hun huwelijk eervol ontslag uit dienst zou worden gegeven. Dit besluit kwam voort uit een debat dat al sinds het einde van de negentiende eeuw werd gevoerd, waarin door veel partijen gepleit werd voor een beperking van arbeid voor gehuwde vrouwen, ‘niet omdat de vrouw minderwaardig of mindergerechtigd geacht werd (...) maar omdat de vrouw die gehuwd was “bijzondere verplichtingen” had’.⁷³ De Behartiging was sterk tegen afzonderlijke beperking en bescherming voor mannelijke en vrouwelijke arbeiders en wilde een zo gelijk mogelijke positie voor arbeider en arbeidster. In het verlengde van deze gedachte was de Rotterdamse vereniging er dan ook fel op tegen dat vrouwelijke ambtenaren na het huwelijk ontslagen zouden worden. Samen met een groot

---

⁷¹ Zie hoofdstuk 5 over de manier waarop verenigingen beleidswijzigingen probeerden af te dwingen.

⁷² Ibidem, 257.

⁷³ Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992) 221. Dit boek biedt een gedetailleerd verslag van het gehele debat over het huwelijksrecht tussen 1838 en 1922.

aantal andere verenigingen, zoals onder andere de VvVK, de VVV, de *Vrouwenclub Rotterdamse Buurtvereniging* en de *Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhoging van het Zedelijk Bewustzijn*, werd een protest georganiseerd tegen dit Koninklijke Besluit. Tevens werd er namens al deze verenigingen een adres aan Koningin Wilhelmina aangeboden.⁷⁴ Op 28 september 1904 mocht Maria Rutgers-Hoitsema als presidente van de Behartiging samen met een lid van de vereniging, mevrouw Schöffén, naar aanleiding van het ingediende adres op audiëntie komen bij de koningin. Mevrouw J. van der Schuijt, bestuurslid van de Behartiging, zorgde er bovendien voor dat er in de Tweede Kamer geïnterpelleerd werd over het besluit. Zij schreef hiervoor de Tweede Kamerleden de heren Fork en Verhey aan, die bekend stonden als goede redenaars.⁷⁵ Alle moeite bleek vooralsnog vergeefs. Toen op 7 december 1904 het ontslag van de onderwijzeres G. Bieze-Ullmann uit Veendam werd goedgekeurd omdat zij zwanger was, verslechterden de arbeidsrechten van vrouwelijke ambtenaren nog verder, aangezien deze beslissing tevens als jurisprudentie diende voor het koninklijke besluit van 2 maart 1904. Als reactie hierop besloot de Behartiging om samen met de verenigingen die steun hadden verleend een protestmeeting te organiseren op 22 februari 1905.⁷⁶ Pas op 27 oktober 1907 werd bij koninklijk besluit de beslissing uit 1904 om vrouwelijke ambtenaren bij huwelijk of zwangerschap eervol te ontslaan teruggedraaid.⁷⁷

Het versturen van adressen, het zoeken naar steun hiervoor en het betuigen van adhesie aan andere initiatieven vormden gedurende het hele bestaan belangrijke activiteiten van de vereniging. Aangezien de meeste adressen werden verstuurd naar de Tweede Kamer of aan de Rotterdamse gemeenteraad, werd in de Handelingen van de vereniging de werkwijze opgenomen die gevolgd moest worden bij het versturen van een dergelijk adres. Zo moest een adres aan de Tweede Kamer in honderd exemplaren verzonden worden, zodat er aan ieder lid van de Kamer een exemplaar kon worden uitgedeeld. Een adres aan de Gemeenteraad moest ‘op zegel’ bezorgd worden op het stadhuis.⁷⁸ Met het versturen van de adressen kon de Behartiging zich als vereniging uitspreken over een bepaalde misstand, zonder zich direct met politiek in te geven. Dat deze apolitieke methode van groot belang was in de strijd om gelijke

---

⁷⁴ Register der notulen 11 december 1902 – 30 augustus 1904. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 3, pagina 150.

⁷⁵ Register der notulen 8 september 1904 – december 1906. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 4, pagina 1-9. De voorletters van deze twee heren zijn in de notulen niet opgenomen.

⁷⁶ Ibidem, 31-37.

⁷⁷ Register der notulen 10 januari 1907 tot 9 januari 1913. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 5, pagina 46.

⁷⁸ Kort overzicht van de Handelingen der Vereniging ter Beh. v.d. Bel. der Vrouw 1895-1901. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 9a, ongenummerde pagina.

rechten, niet alleen voor de Behartiging maar ook voor andere vrouwenverenigingen, zal later blijken.⁷⁹

3.1 Een praktische benadering

Behalve het versturen van adressen en het betuigen van adhesie hield de vereniging zich ook veel bezig met praktische initiatieven om de maatschappelijke toestand van de vrouw te bevorderen, wat bij oprichting immers als een belangrijke doelstelling was bepaald. Een praktisch initiatief waar de Behartiging zich lange tijd mee bezighield, was de mogelijkheid voor meisjes en dames, ook uit de lage klasse, om op bepaalde tijden in zwembad *De Baan* te mogen zwemmen. Op 30 augustus 1900 kwam de mededeling dat dit mogelijk werd, mits er door de vereniging op de beschikbare uren toezicht werd gehouden.⁸⁰ De dames van de Behartiging zouden zelf de zwemlessen verzorgen. Het was niet alleen van belang dat vrouwen en meisjes, evenals mannen, toegang kregen tot het zwembad, maar ook de lichamelijke beweging die de dames hiermee kregen vond de vereniging erg belangrijk. Evenals intellectuele ontwikkeling, was een goede gezondheid belangrijk voor de opvoeding van de vrouw, zowel voor vrouwen uit de hoge als lage klasse.⁸¹

Een ander praktisch initiatief van de Behartiging was de uitgave van *Wetsartikelen waaruit blijkt, dat de Vrouw reden heeft over achterstelling te klagen en op herziening daarvan aan te dringen*.⁸² Dit overzicht van wetten die vrouwen benadeelden, werd opgesteld door Maria Rutgers-Hoitsema en talloze malen herdrukt. In de Wetsartikelen waren onder andere artikelen opgenomen waaruit bleek dat een vrouw geen getuige mocht zijn bij de aangifte van geboorte of overlijden, een getrouwde vrouw geen nationaliteit bezat, en een getrouwde vrouw zich onder de macht van haar man bevond.⁸³ De uitgave van wetsartikelen met als doel het aankaarten van een misstand, was geen ongebruikelijke praktijk aan het einde van de negentiende eeuw. Ook de Behartiging maakte van dit middel dankbaar gebruik om –

---

⁷⁹ Zie hoofdstuk 5.

⁸⁰ Register der notulen 7 september 1899 – 1 december 1902. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 2, pagina 57.

⁸¹ Het belang van sport voor de ontwikkeling en opvoeding van de mens was een idee dat sterk opkwam aan het einde van de negentiende eeuw. Het leidde in Duitsland en Frankrijk tot de oprichting van gymnastiekverenigingen en in Groot-Brittannië tot atletiekverenigingen. Zie: Robert Gildea, *Barricades and Borders. Europe 1800-1914* (Oxford, 2003) 384-385.

⁸² Wetsartikelen, waaruit blijkt, dat de vrouw reden heeft over achterstelling te klagen en op herziening daarvan aan te dringen. Deel 1. achtste druk – 1903. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 18.

⁸³ Ibidem.

op een apolitieke manier – een groter publiek te wijzen op de slechte maatschappelijke situatie waar vrouwen in verkeerden.⁸⁴

Behalve de uitgave van de Wetsartikelen, kwam de Behartiging met nog enkele andere uitgaven ten behoeve van de belangen van de vrouw. In 1902 werd een weekkalender uitgegeven en verkocht aan verschillende andere verenigingen en geïnteresseerden, waarmee tevens de kas van de vereniging gevuld werd. Op de kalender waren diverse spreuken opgenomen die de ideeën van de vereniging weergaven. Op het blad voor de week van 1 juni tot en met 7 juni stond bijvoorbeeld vermeld: ‘[g]elijkheid is de eenige waarlijk moreele verhouding tusschen menschelijke wezens’, een spreuk afkomstig van de Amerikaanse utopist⁸⁵ Edward Bellamy. De week van 9 november tot en met 15 november ging gepaard met een spreuk van de Britse econoom J.S. Mill, namelijk ‘[d]e ondervinding zegt, dat elke voorwaartsche schrede in onze maatschappelijke ontwikkeling onmiskenbaar is samengegaan met eene verdere verheffing van den maatschappelijken toestand der vrouw’.⁸⁶ Voorts werd er op initiatief van Maria Rutgers-Hoitsema in 1904 een jaarboekje uitgegeven waarin de naam- en adresgegevens werden opgenomen van alle vrouwen die van betekenis waren voor de strijd om vrouwenrechten.⁸⁷ Dit boekje werd tot 1908 jaarlijks door de Behartiging uitgegeven, daarna werd de uitgave overgenomen door het Bureau van Vrouwenarbeid.⁸⁸

Eén van de manieren waarop de Behartiging haar eigen leden wilde scholen en ‘opvoeden’, was door allerhande literatuur over vrouwen, feminisme en de rechten van de vrouw in een bibliotheek samen te brengen. Ook werd hierin literatuur opgenomen die kon bijdragen aan de algemene ontwikkeling van vrouwen. In de bibliotheek waren onder andere werken te vinden van bekende Nederlandse feministes als Aletta Jacobs en Helène Mercier, maar ook van wetenschappers en schrijvers als C. Lombroso, P. Kropotkin en L. Tolstoj.⁸⁹ De leden van de vereniging konden de boeken kosteloos uit de bibliotheek lenen. In de bestuurs-

---

⁸⁴ Voor een indruk van wetsartikelen die door andere verenigingen en personen werden uitgegeven kunnen verschillende jaargangen van het tijdschrift *Sociaal Weekblad* als voorbeeld dienen. Op de laatste pagina van iedere editie werden advertenties geplaatst voor verschillende uitgaven van wetsartikelen.

⁸⁵ Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Bellamypartij, <http://www.inghist.nl/pdf/kpp/bellamypartij.pdf> laatst gewijzigd onbekend, datum geraadpleegd 11 mei 2009.

⁸⁶ Kalender voor 1902 uitgegeven door de Vereniging. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 11.

⁸⁷ Jaarverslagen 1895-1920, tiende jaarverslag 1904.

⁸⁸ Ibidem, veertiende jaarverslag 1908.

⁸⁹ Catalogus der Bibliotheek. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 16.

en ledenvergaderingen werd echter regelmatig kritiek geuit op het beperkte gebruik van de bibliotheek door de leden.⁹⁰

Behalve praktische ‘opvoeding’ die kon leiden tot verbetering van het lot van de vrouw, wilde de Behartiging graag actie ondernemen tegen verschillende misstanden. Maar voordat de vereniging hiertoe overging wilde zij altijd goed ingelicht en er van overtuigd zijn dat het handelen in het belang van zowel de vrouw als de maatschappij zou zijn. Wanneer een bepaalde kwestie aan het licht kwam tijdens een bestuurs- of ledenvergadering, werd regelmatig eerst een commissie opgesteld om de zaak verder uit te zoeken en een aanbeveling tot handelen op te stellen. Op 21 november 1896 kwam bijvoorbeeld de mededeling van bestuurslid mevrouw Dobbe dat er een ‘hielenbreistertje’ van twaalf jaar oud in het ziekenhuis was opgenomen, nadat zij, voor een schamel loon, 400 hielen per week moest afleveren voor de kousenfabriek waarin zij werkzaam was. Zij moest hiervoor dagelijks werken van acht uur ’s morgens tot zes uur ’s avonds. Er werd besloten dat deze ‘schandelijke toestand’ onderzocht zou worden voordat er protest kon worden aangetekend.⁹¹ Op de eerstvolgende vergadering werd echter medegedeeld dat uit onderzoek van Maria Rutgers-Hoitsema was gebleken dat het voorval klopte, maar dat verschillende brei-inrichtingen in de stad genoodzaakt waren om zulke lage lonen voor zo een lange werktijd te moeten betalen, omdat ‘het werk bij henzelve door het rijk zoo laag wordt aanbesteed’.⁹² Het protest tegen het voorval werd hierdoor afgelast, aangezien er aan deze zaak niets gedaan kon worden.

Naast deze ad-hoc commissies werden ook comités opgericht die een langduriger karakter hadden. Er werd bijvoorbeeld in 1898 een Propaganda Comité opgericht dat zich richtte op het werven van leden en het bezoeken van uittredende leden.⁹³ De oprichting van dit comité wees er bovendien op dat de vereniging inmiddels een ander, minder bescheiden beeld van zichzelf had. Dit beeld werd bevestigd door de opmerking van presidente Rutgers-Hoitsema dat ‘de vereniging nu genoeg bekend is, (...) om een dergelijke poging tot propaganda kans op succes te doen hebben’.⁹⁴ Een andere commissie die werd opgericht leidde tot de stichting van het *Informatie-Plaatsings Bureau* waar zowel werkgeefsters als werkzoekende vrouwen en meisjes zich konden aanmelden. Het bureau trad vervolgens op als bemiddelaar. Het ging hier voornamelijk om banen als dienstmeid.⁹⁵ Verdere commissies die

---

⁹⁰ Deze mededeling werd bijvoorbeeld gedaan op een bestuursvergadering op 30 augustus 1904. Register der Notulen 11 december 1902 – 30 augustus 1904, 213.

⁹¹ Register der Notulen 1895-1899, 167.

⁹² Ibidem, 176.

⁹³ Ibidem, 280.

⁹⁴ Ibidem, 285.

⁹⁵ Jaarverslagen 1895-1920, derde jaarverslag 1897.

de Behartiging instelde waren een Commissie van Statistiek,⁹⁶ die zich bezighield met het verzamelen van cijfers die bepaalde misstanden konden onderbouwen, en een Commissie inzake Kookonderwijs, die tezamen met 23 andere verenigingen wilde bewerkstelligen dat in het *Nieuw Ontwerp Leerplicht* koken in het vakkenpakket voor meisjes zou worden opgenomen.⁹⁷

De praktische manier van werken van de Behartiging zorgde ervoor dat de vereniging daadwerkelijk bijdroeg aan de verbetering van de maatschappelijke toestand en ontwikkeling van veel vrouwen. Het bleef niet slechts bij een ideaal dat moest worden bereikt – bijvoorbeeld het kiesrecht – maar de dames leverden zeer praktische bijdragen. Hierdoor kan verondersteld worden dat ondanks de beperkte omvang van de Behartiging (vergeleken met bijvoorbeeld de VvVK) er toch veel vrouwen van de vereniging hebben kunnen profiteren en hierdoor juist de praktische kant misschien wel de kracht van de Behartiging was.

3.2 Opvoedende optredens

Bij de oprichting werd in de statuten vastgelegd dat het bestuur vergaderingen zou beleggen zo vaak als het die nodig achtte, en binnen een maand wanneer tien leden hier schriftelijk om zouden verzoeken.⁹⁸ In de praktijk werd iedere maand een bestuursvergadering belegd waar de lopende zaken werden besproken, evenals de ingekomen stukken. Daarnaast vond er maandelijks een bijeenkomst plaats waarop alle leden van de vereniging welkom waren. Hier werden de daadwerkelijke beslissingen genomen door middel van stemming. Alleen in juli en augustus vonden er geen vergaderingen plaats, dan hield de Behartiging haar zomerreces. Jaarlijks werd in het laatste kwartaal een jaarvergadering belegd waar mededeling werd gedaan van de werkzaamheden van het Bestuur en de toestand van de vereniging, verantwoording werd afgelegd voor het beheer van de geldmiddelen en het Bestuur werd aangevuld.⁹⁹ Deze regelmaat van vergaderen hield de vereniging gedurende het hele bestaan vast. Om praktische redenen werden de bestuursvergaderingen en de maandelijksse bijeenkomsten met leden vanaf 1899 op één avond georganiseerd, waarbij de bestuursvergadering vooraf ging aan de ledenbijeenkomst.

Behalve de bestuursvergaderingen en bijeenkomsten waar alle leden welkom waren, organiseerde de Behartiging ook regelmatig openbare lezingen. Het doel van deze bijeenkomsten was dat één van de leden een voordracht zou houden, er gelegenheid was voor

---

⁹⁶ Ibidem, vijfde jaarverslag 1899.

⁹⁷ Register der Notulen 1895-1899, 321.

⁹⁸ Statuten en Huishoudelijk Reglement, 5.

⁹⁹ Ibidem, 5 en 9-10.

discussie en er mededelingen konden worden gedaan werden betreffende de belangen van de vrouw.¹⁰⁰ Maar belangrijker nog was dat de lezingen zouden bijdragen aan de ontwikkeling van de vrouw, om haar meer geschikt te maken voor het leven en het optreden in het openbaar.¹⁰¹ Na een aantal jaren werd echter opgemerkt dat de debatten bij de openbare lezingen levendiger moesten worden omdat de onderlinge oefening anders niet gestimuleerd zou worden.¹⁰²

De eerste openbare bijeenkomst vond plaats op 25 februari 1895 in de grote zaal van *Irene* aan de Van Oldenbarneveltstraat 59. Deze vergadering werd bezocht door 50 leden en 282 belangstellenden. Op de bijeenkomst werd een lezing gegeven door Maria Rutgers-Hoitsema, die de doelen van de vereniging uiteenzette en uitlegde waarom lidmaatschap van de vereniging zo gewenst was.¹⁰³ In 1896 werd er besloten om ook gasten uit te nodigen voor de openbare lezingen. Op 21 januari 1897 werd een lezing gegeven door mr. S.R. Steinmetz over het onderwerp ‘De ziekten der maatschappij in verband met de theorie van Lombroso’.¹⁰⁴ Andere gastsprekers die een lezing verzorgden voor de Behartiging, waren onder andere Aletta Jacobs, de socialist F. van der Goes, hoogleraar staathuishoudkunde B.H. Pekelharing en J.A. Nijland, de eerste Nederlandse doctoresse in de letteren.

Op 3 maart 1898 werd een lezing gegeven door hoogleraar verloskunde Hector Treub, waarin hij het onderwerp ‘De vrouw en de studie’ behandelde. De lezing was drukbezocht gezien de vermelding dat de zaal ‘voller dan ooit’ was.¹⁰⁵ Treub betoogde in zijn lezing dat vrouwen geschikt waren voor de studie. Hij beargumenteerde dit door te stellen dat de vrouw relatief meer hersens heeft dan de man, omdat in vergelijking tot haar hele gewicht de hersenmassa van de vrouw groter is dan die van de man. Dit fysieke verschil maakte vrouwen volgens Treub wel degelijk geschikt voor de studie. Maar was het verstandig om vrouwen te laten studeren? Treub meende dat, aangezien er 57.000 meer vrouwen dan mannen in Nederland woonden en er bovendien minder huwelijken werden gesloten, het verstandig zou zijn als deze ‘overgebleven’ vrouwen konden gaan studeren. Dat er hierdoor voor mannen meer concurrentie op de arbeidsmarkt ontstond was volgens Treub geen bezwaar: ‘Als er meer vrouwen meedingen zullen er minder beschikbare plaatsen zijn, maar dan zullen de besten van beide geslachten den eindpaal bereiken en dat kan slechts nuttig zijn voor de

---

¹⁰⁰ Ibidem 10.

¹⁰¹ Jaarverslagen 1895-1920, achttiende jaarverslag 1911-1912.

¹⁰² Ibidem, vierde jaarverslag 1898.

¹⁰³ Register der Notulen 1895-1899, 11.

¹⁰⁴ Ibidem, 190.

¹⁰⁵ Ibidem, 267.

gemeente'.¹⁰⁶ De redenering van Treub past volledig in de feministische denkwijze die Ulla Jansz voor de periode 1890-1900 beschrijft, waarbij niet de gelijkheid tussen man en vrouw, maar juist het verschil tussen de seksen het uitgangspunt vormde om meer rechten voor de vrouw te bepleiten. In het tijdschrift *De Huisvrouw*, dat veel aandacht besteedde aan vrouwenemancipatie, werd er bijvoorbeeld op gehamerd dat vrouwen zich in het openbare leven moesten mengen omdat er anders 'onschatbare krachten', te danken aan de bijzondere talenten van de vrouw, verloren zouden gaan.¹⁰⁷ Desondanks mocht het huiselijke leven hier niet onder gaan lijden. Ook Hector Treub meende dat het moederschap altijd de roeping van de vrouw was en dat de mogelijkheid van studeren vooral aan *ongehuwde* vrouwen voorbehouden moest blijven.¹⁰⁸

Niet iedereen was het met de zienswijze van Treub eens en ook voor een tegengeluid werd ruimte gemaakt op een openbare bijeenkomst van de Behartiging. Op 10 november 1898 mocht hoogleraar psychiatrie Cornelis Winkler komen spreken over hetzelfde onderwerp: 'De vrouw en de studie'. Ook deze bijeenkomst was erg drukbezocht. Winkler was fel gekant tegen de opvatting van Hector Treub en meende dat studie ongeschikt was voor vrouwen. Hij vond dat vrouwen het beste de taak van huismoeder konden vervullen. Bovendien kon door de fysieke verschillen tussen mannen en vrouwen juist niet aannemelijk worden gemaakt dat zij een gelijksoortig intellect zouden hebben. Het grootste bezwaar tegen studerende vrouwen zag Winkler in een specifieke vrouwelijke eigenschap: '[e]en ding staat vast, dat de vrouw het grootste gemoedsleven bezit, maar die rijkdom van het gevoelsleven heeft haar keerzijde'.¹⁰⁹ De lezing van Treub had op veel instemming kunnen rekenen, maar over het betoog van Winkler ontstond veel discussie binnen de Behartiging. Met name het echtpaar Rutgers mengde zich hier stevig in en meende dat wanneer vrouwen van jongs af aan onafhankelijkheid werd geleerd, de vrouw zich heel anders zou ontwikkelen en veel meer een gelijke van de man zou zijn. Waar Winkler de ongelijkheid van man en vrouw als een natuurlijke relatie zag, meenden Johannes en Maria Rutgers dat dit een puur culturele oorzaak had.¹¹⁰ De discussie tussen Treub en Winkler op de openbare lezingen van de Behartiging kreeg veel landelijke aandacht en werd bovendien gedrukt uitgegeven.

De lezingen waren een belangrijke activiteit van de Behartiging omdat de vrouwen hier hun eigen mening konden leren vormen. Van groter belang was het echter dat vrouwen

---

¹⁰⁶ Ibidem, 267.

¹⁰⁷ Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, 117.

¹⁰⁸ Register der Notulen 1895-1899, 267.

¹⁰⁹ Ibidem, 302.

¹¹⁰ Hector Treub en C. Winkler, *De vrouw en de studie* (Haarlem 1898) 103-104.

ook *zelf* mochten spreken en leerden om dit te doen voor een groep. Eeuwenlang hadden vrouwen zich op de achtergrond moeten houden en het spreken in het openbaar over moeten laten aan mannen. Dat de Behartiging aan alle vrouwelijke leden de mogelijkheid bood om in het openbaar een spreekbeurt te geven, was dan ook erg vernieuwend. Wederom kwam hier de praktische en daadkrachtige houding van de Behartiging naar voren, waarbij zij vrouwen zonder omhaal de vrouwen gewoon ruimte gaf om te spreken.

3.3 Niet alleen beschaafde vrouwen

Eerder werd uiteengezet dat de Behartiging werd opgericht om beschaafde vrouwen, dat wil zeggen vrouwen afkomstig uit de hoge of middenklasse, geschikt te maken voor het kiesrecht.¹¹¹ De Behartiging stemde haar activiteiten na de oprichting dan ook vooral af op deze doelgroep. Voor de eerste openbare vergadering, welke op 25 februari 1895 plaatsvond, werd een entreprijs van 25 cent gevraagd. Op deze toegangsprijs kwam kritiek van een ‘werkman’ die het verkeerd vond dat de vereniging zo een hoge entree hief waardoor arbeidersvrouwen ‘wier lot toch het dringendst verbetering eischt’ van de bijeenkomst werden uitgesloten.¹¹² De arbeider stelde voor dat de vereniging een onderzoek zou instellen naar de toestand in verschillende wijken in Rotterdam en met die gegevens een nieuwe openbare bijeenkomst zou beleggen. Bij bespreking van deze kwestie in de eerstvolgende bestuursvergadering werd besloten dat aan dit voorstel niet kon worden voldaan. De vereniging moest eerst langer bestaan en een beter gevulde kas hebben, voordat er stappen konden worden ondernomen om de toestand van de vrouw uit de lage klasse te verbeteren.¹¹³ Desondanks keerde de vraag wat de Behartiging kon doen voor de belangen van arbeidersvrouwen al in de ledenbijeenkomst op 7 maart 1895 terug. Mevrouw Lammerink-de Kip vermeldde op deze vergadering dat zij had gehoord over het Britse *Toynbeewerk*, waarbij getracht werd jonge arbeiders om te vormen tot ‘waarachtige staatsburgers’ en zodoende de klassen dichter bijelkaar werden gebracht,¹¹⁴ en stelde voor dat de Behartiging actie zou ondernemen in de geest van dit werk.

Het voorstel vond veel steun, waarop werd besloten een commissie op te richten die zou onderzoeken wat de vereniging kon doen voor het belang van de arbeidersvrouw. De commissie kwam al snel met een aanbeveling, namelijk de oprichting van een Buurtvereniging die op kleine schaal allerlei activiteiten kon organiseren voor arbeiders. Op

---

¹¹¹ Zie hoofdstuk 2.

¹¹² Register der Notulen 1895-1899, 12.

¹¹³ Ibidem, 17.

¹¹⁴ Liesbeth Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid* (Amsterdam, 1993) 113.

12 september 1895 vond de daadwerkelijke oprichting van *Buurtvereniging van der Werffstraat* plaats.¹¹⁵ De eerste activiteiten die werden georganiseerd waren een strijkcursus en een knipcursus voor de arbeidersvrouwen.¹¹⁶ De Buurtvereniging ‘vertegenwoordigde de werkzaamheden van de vereniging (de Behartiging, CvH) op sociaal gebied’.¹¹⁷ De Behartiging zou gedurende haar hele bestaan met een bijdrage van twee gulden per week de Buurtvereniging blijven steunen. Tot 1898 namen er bovendien twee leden van de Behartiging in het uitvoerend comité van de Buurtvereniging plaats.¹¹⁸

Ondanks dat de Behartiging zich in eerste instantie dus richtte op vrouwen uit de hoge en middenklasse, was de vereniging wel degelijk voorstander van gelijke rechten voor mannelijke en vrouwelijke arbeiders. In 1889 was er een Arbeidswet ingevoerd waarin beschermende maatregelen waren opgenomen voor jeugd- en vrouwenarbeid. De wet verbood nacht- en zondagsarbeid voor vrouwen en jongeren onder de zestien, met als belangrijk argument dat deze goedkope arbeid de concurrentie op de arbeidsmarkt verstoorde.¹¹⁹ Onder het mom van bescherming van vrouwen en jongeren, waarborgde de wet dus impliciet vooral bescherming van mannelijke arbeid. In 1903 werden er verschillende voorstellen gedaan om de Arbeidswet van 1889 te herzien, voornamelijk betreffende de bepalingen over vrouwenarbeid. De Behartiging besloot hierop direct in actie te komen en een nationale beweging op te zetten die door middel van openbare meetings de ‘wettelijke beperking van vrouwenarbeid grondig van feministisch standpunt [kon] voorzien’.¹²⁰ De vereniging schreef wederom verschillende andere vrouwenverenigingen en vakverenigingen aan met de vraag het initiatief te steunen. De Behartiging zelf stelde een motie op waarin men ‘zoo spoedig mogelijk [wilde] komen tot bescherming van arbeid in het algemeen, zonder onderscheid van sekse, zonder onderscheid tusschen gehuwden en ongehuwden’. Het initiatief van de Behartiging leidde tot de oprichting van het *Nationale Comité inzake wettelijke regeling van Vrouwenarbeid*, onder leiding van Maria Rutgers-Hoitsema. In het comité waren afgevaardigden van negen andere verenigingen opgenomen. Met deze actie ging de Behartiging zich alsnog inzetten voor de arbeidersvrouw.

---

¹¹⁵ Hoewel de oprichting van de Buurtvereniging tot stand kwam na discussie over verbetering van het lot van de arbeidersvrouw, was het niet specifiek voor vrouwen bedoeld. Volledig naar de ideeën van Toynbee waren er binnen de vereniging clubs voor arbeiders, arbeidsters en ook hun kinderen.

¹¹⁶ Register der Notulen 1895-1899, 74.

¹¹⁷ Jaarverslagen 1895-1920, tweede jaarverslag 1896.

¹¹⁸ Register der Notulen 1895-1899, 290.

¹¹⁹ Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam, 2003) 84.

¹²⁰ Register der notulen 11 december 1902 – 30 augustus 1904, pagina 10

De strijd om gelijkheid voor alle vrouwen – dus ook arbeidersvrouwen – bleef een belangrijke doelstelling van de Behartiging gedurende haar bestaan. Desondanks verloochende de vereniging haar eigenlijke doelgroep, de beschaafde vrouwen uit de hoge en middenklasse, niet. Deze vrouwen moesten er namelijk voor gaan zorgen dat de gelijke rechten bewerkstelligd zouden worden. De taak van de Behartiging lag er in om de beschaafde vrouwen bewust te maken van de noodzaak van gelijke rechten:

Door willekeurige maatregelen wordt – onder de leuze van bescherming – de strijd om 't bestaan voor de vrouw moeilijker gemaakt dan voor den man. (...) De vrouw die zich dit bewust is, moet met een gepast gevoel van eigenwaarde zich laten gelden waar dit nodig is, zij zal door haar werk en plichtsbetrachting anderen tot de overtuiging brengen van de gelijkwaardigheid der seksen.¹²¹

Opvallend in het streven naar gelijkheid is dat de Behartiging dit niet alleen wilde bereiken voor mannelijke en vrouwelijke arbeiders, maar ook voor gehuwde en ongehuwde vrouwen. Het was in de negentiende eeuw niet erg gebruikelijk om gelijke rechten voor gehuwde vrouwen te eisen. De Behartiging ging zelfs nog een stapje verder door daarnaast op te komen voor de rechten van ongehuwde moeders.¹²² De dames van de Behartiging meenden dat een gelijke positie voor gehuwde vrouwen in het belang was van de gehele samenleving: '[w]aar de vrouw, ook de gehuwde vrouw, de rechtmatige beloning ontvangt voor haar werk, daar zal het zedelijk peil der menschen verhoogd worden'.¹²³ Een economisch vrije vrouw, gehuwd of ongehuwd, met of zonder kinderen, was niet meer afhankelijk van haar man. Hierdoor zou leugen en bedrog worden voorkomen en de lust in arbeid, het zelfvertrouwen en de trots van de vrouw toenemen.¹²⁴ Deze deugdzame houding zou uiteraard de samenleving ten goede komen.

Het ongebruikelijke standpunt van gelijke rechten voor werkelijk iedereen, ongeacht klasse, sekse of burgerlijke staat, zorgde er echter wel voor dat de Behartiging door tijdgenoten kon worden gezien als een enigszins radicale vereniging. De klasse- en

---

¹²¹ Jaarverslagen 1895-1920, zestiende jaarverslag 1910.

¹²² De invloed van Maria Rutgers-Hoitsema zal op dit standpunt erg groot zijn geweest. In de jaren negentig van de negentiende eeuw had zij een aandeel in de discussie over de bescherming van ongehuwde moeders. Deze discussie voerde zij voornamelijk met Annette Versluys-Poelman en ging over een op te richten vereniging die de belangen van ongehuwde moeders kon beschermen. Aan de discussie kwam een einde door de oprichting van de Behartiging, die het initiatief tot bescherming van ongehuwde moeders op zich nam. Een uitgebreide uiteenzetting van deze kwestie is te lezen in: Selma L. Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap* (Amsterdam, 1987) 165-166.

¹²³ Jaarverslagen 1895-1920, achttiende jaarverslag 1911-1912.

¹²⁴ Ibidem, achttiende jaarverslag 1911-1912.

sekseverschillen waren nu eenmaal diep verankerd in de negentiende-eeuwse maatschappij. Bovendien valt het, gezien het radicale karakter, te betwijfelen of *alle* leden van de Behartiging achter dit standpunt konden staan. Misschien waren de standpunten toch vooral de visie van Maria Rutgers-Hoitsema, die toch altijd de grootste autoriteit binnen de vereniging bleef.

3.4 De kwestie van het kiesrecht

Hoewel de Behartiging werd opgericht met onder andere als doel zich juist *niet* in te zetten voor de verkrijging van kiesrecht voor vrouwen¹²⁵, bleef dit onderwerp een veelvuldig terugkerend thema binnen de vereniging. Zowel de strijd om algemeen kiesrecht als de strijd om vrouwenkiesrecht was in het laatste decennium van de negentiende eeuw een onderwerp dat regelmatig terugkeerde in maatschappelijke discussies. Al enkele weken na de oprichting van de Behartiging werd tijdens een ledenbijeenkomst gediscussieerd over het kiesrecht. Zo was een bezoeker van de bijeenkomst, de heer Zwartendijk, van mening dat vrouwen geen recht hadden op kiesrecht omdat zij niet in het leger dienden. Hierop werd gereageerd door mevrouw Flothuis, die meende dat vrouwen hun dienst wel bewezen door kinderen te baren en dit veel meer levens vergde dan de oorlog. Het debat was fel, maar werd al snel afgekapt door presidente Rutgers-Hoitsema met de mededeling dat deze discussie over kiesrecht niet thuishoorde op een bijeenkomst van de Behartiging.¹²⁶

Ondanks dat de Rotterdamse vrouwenvereniging zich niet met het kiesrecht bezighield, werden de leden wel aangespoord om lid te worden van een kiesvereniging. Tijdens de rondvraag van de ledenbijeenkomst op 13 oktober 1898 vroeg bestuurslid Martina Kramers het woord om van de gelegenheid gebruik te maken ‘alle aanwezige dames, wie het werkelijk ernst was met de uitbreiding van de werkkring en rechten der vrouw, op te wekken om lid van de een of andere kiesvereniging te worden’.¹²⁷ In het Plaatselijk comité voor Algemeen Kiesrecht hadden reeds enkele bestuursleden van de Behartiging zitting, onder andere Maria Rutgers-Hoitsema en Martina Kramers. Deze vereniging streed in de eerste plaats voor algemeen mannenkiesrecht. Rutgers, boegbeeld van de Behartiging, was van mening dat de invoering van vrouwenkiesrecht in eerste instantie urgenter was dan de invoering van algemeen kiesrecht. Haar lidmaatschap van het Plaatselijk comité voor Algemeen Kiesrecht

---

¹²⁵ Zie hoofdstuk 2.

¹²⁶ Register der Notulen 1895-1899, 25.

¹²⁷ Ibidem, 297.

lijkt slechts verklaard te kunnen worden doordat Rutgers-Hoitsema ook het socialisme lange tijd een warm hart toedroeg.

Het gedachtegoed van Rutgers werd door de Behartiging overgenomen, zoals in veel van haar standpunten haar visie was te herkennen. In eerste instantie wilde zij algemeen kiesrecht voor *alle* mannen en vrouwen bewerkstelligd zien. Maar aangezien deze doelstelling aan het begin van de twintigste eeuw een brug te ver leek en er voorkomen moest worden dat na de invoering van algemeen mannenkiesrecht de vrouwen zouden worden ‘vergeten’, achtte de Behartiging de invoering van vrouwenkiesrecht een prioriteit, zodat in ieder geval een beperkte groep vrouwen de mogelijkheid van stemmen zou kunnen krijgen. Het feit dat de vereniging vooral de beschaafde vrouwen wilde voorbereiden op de komst van het kiesrecht, bewees wel dat *algemeen* kiesrecht – zij het om noodgedwongen – op de tweede plaats kwam voor de Behartiging.

Dat de kwestie van het kiesrecht ondanks alles als een rode draad door het bestaan van de vereniging bleef lopen, is niet verwonderlijk. Het doel van de vereniging was nu eenmaal sterk verbonden met de invoering van vrouwenkiesrecht. Op 11 oktober 1907 leek er een belangrijke doorbraak te zijn bereikt met de indiening van het voorstel-De Meester in de Tweede Kamer. Er was een grondwetsherziening op komst en met het ingediende voorstel zou een blanco artikel in de grondwet worden opgenomen dat de mogelijkheid tot passief kiesrecht voor vrouwen zou bieden. Het voorstel zou echter niet meer aan de Kamers worden voorgelegd, aangezien het kabinet op 21 december 1907 viel over de oorlogsbegroting. Het liberale kabinet werd opgevolgd door het kabinet-Heemskerk, dat voornamelijk uit antirevolutionairen bestond en iedere poging tot grondwetsherziening of kiesrechtuitbreiding stillegde.¹²⁸

Het stuklopen van de grondwetsherziening was een grote teleurstelling voor de Behartiging. Met het aantreden van het confessionele kabinet-Heemskerk leek verbetering van de maatschappelijke toestand van vrouwen en de verkrijging van meer burgerlijke en staatkundige rechten ver weg. Het leek zaak voor de Rotterdamse vrouwenvereniging om *nog* meer te strijden voor een gelijke positie voor mannen en vrouwen. Echter, na 1907 leek de vereniging over haar hoogtepunt heen te zijn. Het jaar daarvoor had Maria Rutgers-Hoitsema, die altijd de grootste aanjager van de vereniging was geweest, haar functie als presidente neergelegd. Ondanks haar benoeming als ‘Eere-Presidente’ van de vereniging,¹²⁹ zou Rutgers-

---

¹²⁸ Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam, 2005) 436.

¹²⁹ Register der notulen 8 september 1904 – december 1906, 105.

Hoitsema na 1906 geen enkele bestuursfunctie meer vervullen voor de Behartiging.¹³⁰ Het ledenaantal was al enkele jaren dalende, maar na haar vertrek leek het vuur uit de vereniging nog verder verdwenen. De vergaderingen en ledenbijeenkomsten werden slecht bezocht, waarop werd besloten om geen sprekers meer uit te nodigen. Op de jaarvergadering van 1907 werd er melding van gemaakt dat voor het eerst minder adressen waren verzonden dan voorgaande jaren.¹³¹ In 1908 werd naar aanleiding van de lage opkomst op de ledenbijeenkomsten en de teleurstelling over de grondwetsherziening die niet tot stand was gekomen, besloten om de werkzaamheden van de vereniging te wijzigen en de 'krachten in de eerste plaats te wijden aan 't behartigen der belangen; de ontwikkeling kan plaatsvinden op verzoek van een zeker aantal leden'.¹³² Dit voorstel was overigens afkomstig van Rutgers-Hoitsema, die zich zo nu en dan op vergaderingen nog liet zien.

Na deze beleidswijziging nam de Behartiging gedurende het eerste decennium van de twintigste eeuw nog enkele kleinschalige initiatieven om de belangen van de vrouw te verdedigen. Zo werden er adressen verstuurd die ontslagen van gehuwde vrouwen moesten voorkomen¹³³ en werd er gestreden voor gymnastiekonderwijs door vrouwen aan meisjes. Een enkele maal keerde de discussie over het kiesrecht terug. Zo was er in december 1912 een uitnodiging ontvangen om deel te nemen aan een betoging voor het algemeen kiesrecht op een zogenaamde 'Rooden Dinsdag'. Op deze uitnodiging werd afwijzend gereageerd omdat 'reeds de bijvoeging Rooden Dinsdag doet uitkomen dat de betoging geen algemeene kan zijn, omdat zij socialistisch is. (...) Het algemeen kiesrecht is geen middel tot verkrijging van een rechtvaardig medezeggenschap in onze bestuurslichamen, doch het voornaamste wapen in den klassenstrijd'.¹³⁴ Het standpunt van de Behartiging dat algemeen kiesrecht moest gelden voor beide seksen, en anders het vrouwenkiesrecht prioriteit moest krijgen, hield derhalve nog steeds stand.

In 1917 werd het algemeen kiesrecht ingevoerd, waarbij mannen onvoorwaardelijk kiesrecht kregen en vrouwen het passieve kiesrecht verworven. De tendens was dat algemeen kiesrecht voor vrouwen nu niet meer ver weg kon zijn. Vanaf het begin van 1919, toen de invoering van actief vrouwenkiesrecht onvermijdelijk leek, was er daarom binnen de Behartiging vrijwel geen aandacht meer voor andere onderwerpen dan het kiesrecht. In januari van dat jaar werd een voorstel gedaan door bestuurslid mevrouw Dermout om te

---

¹³⁰ Zie bijlage: Overzicht bestuursleden 1895-1919.

¹³¹ Jaarverslagen 1895-1920, dertiende jaarverslag 1907.

¹³² Register der notulen 10 januari 1907 – 9 januari 1913, 120.

¹³³ Ondanks de intrekking van het koninklijk besluit van 2 maart 1904, gebeurde het in de praktijk nog vaak dat vrouwen na hun huwelijk of bij zwangerschap werden ontslagen.

¹³⁴ Register der notulen 10 januari 1907 – 9 januari 1913, 280.

bespreken wat de vereniging kon doen om vrouwen het belang van het kiesrecht te doen beseffen. Hierop werd nog het besluit genomen om het kiesrecht af te wachten en wanneer dit er eenmaal zou zijn, vrouwen dan te wijzen op hun nieuwe mogelijkheden.¹³⁵ In september van 1919 werd het vrouwenkiesrecht dan echt ingevoerd. In de eerste vergadering na het zomerreces kwamen de dames van de Behartiging echter direct bij elkaar om te beslissen wat er met de vereniging moest gebeuren ‘nu langzamerhand andere grotere Vrouwenverenigingen tijd en krachten verkrijgend na de toekenning van het vrouwenkiesrecht, hun programma hebben gewijzigd en uitgezet’.¹³⁶ Het besluit om de Rotterdamse Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw op te doeken was snel genomen. Presidente H.C. Muntinga herinnerde de leden van de Behartiging er aan dat de vereniging in 1895 voorzag in een behoefte, namelijk de positie van de vrouw op maatschappelijk gebied verbeteren en haar voorbereiden op de verkrijging van kiesrecht. Deze taak leek na de invoering van het kiesrecht minder urgent te zijn en kon bovendien worden overgenomen door andere verenigingen.¹³⁷ Ondanks de duidelijke distantiering van het kiesrecht bij de oprichting van de vereniging, bleek het lot van de Behartiging dus wel degelijk sterk verbonden te zijn met de invoering van het kiesrecht. Het zorgde ervoor dat de Rotterdamse Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw in 1920 geruisloos van het toneel verdween.

---

¹³⁵ Register der notulen 1 februari 1913 - 1919. Gemeentearchief Rotterdam, Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw. Inventarisnummer 6, pagina 176.

¹³⁶ Ibidem, 204.

¹³⁷ Ibidem, 205.

4. *De rol van de media in het vrouwenvraagstuk*

In 1914 werd in Nederland een tweedelig encyclopedisch handboek geïntroduceerd waarin alle aspecten van het vrouwenvraagstuk werden behandeld.¹³⁸ De bundel was opgezet als een serie artikelen dat een wetenschappelijke basis moest vormen voor het vrouwenvraagstuk. Er werd teruggeblikt op wat reeds was bereikt in de verbetering van de positie van de vrouw, maar ook wat nog moest gebeuren om het ultieme doel te bewerkstelligen: ‘vrijheid van ontwikkeling in ieder opzicht, (...) vrijheid om te zoeken en te vinden de levenstaak die voor ieder individu de beste gelegenheid geeft tot volledige ontplooiing van zijn of haar meest sprekende vermogens’.¹³⁹ De uitgave van het encyclopedische handboek liet zien dat de vrouwenkwestie zich vanaf de negentiende eeuw ontwikkeld had. De discussie over de positie van de vrouw had zich, sinds het pleidooi van de weduwe A.M.M. Storm-van der Chijs voor verbeterd arbeidsrecht voor hoge- en middenklasse vrouwen, naar talloze terreinen uitgebreid en ging niet slechts meer over een groep beschaafde vrouwen, maar ook over de vrouwen uit de laagste klasse.¹⁴⁰

Het debat over de vrouwenkwestie was hierdoor aan het begin van de twintigste eeuw doorgedrongen in een groot deel van de maatschappij. Dit wilde echter niet zeggen dat gelijke rechten voor man en vrouw vanaf dat moment zonder meer geaccepteerd werden. Tot aan de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1919, de ‘bekroning’ op de strijd om gelijke rechten, bleven er voor- en tegenstanders in het debat te vinden. In tijdschriften en dagbladen – de belangrijkste media van die tijd – werden regelmatig artikelen gepubliceerd waarin verschillende standpunten werden beargumenteerd, in de hoop de publieke opinie te overtuigen. De media reflecteerden hierdoor niet alleen de discussies binnen het vrouwenvraagstuk, maar werden door het plaatsen van de artikelen ook een *onderdeel* van de feministische kwestie. Het is daarom interessant om te zien hoe er in de media over het vrouwenvraagstuk werd gesproken, wat voor artikelen hierover werden geplaatst en hoe de Behartiging omging met de kracht van media.

4.1 **De vrouwenkwestie in de publiciteit**

Sociaal Weekblad en *Vragen des Tijds* waren aan het einde van de negentiende eeuw toonaangevende Nederlandse tijdschriften. De tijdschriften waren bedoeld voor de hoge- en

---

¹³⁸ C.M. Werker-Beaujon, Clara Wichmann en W.H.M. Werker (red.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopedisch handboek* (Amsterdam, 1914-1918).

¹³⁹ Ibidem, deel 1, III.

¹⁴⁰ Zie hoofdstuk 1 over de publicatie van de weduwe A.M.M. Storm-van der Chijs.

middenklasse en bespraken de belangrijkste maatschappelijke kwesties. Hoewel *Sociaal Weekblad* een socialistisch georiënteerd tijdschrift was en *Vragen des Tijds* een progressief liberaal orgaan, werden beide tijdschriften opgericht door Arnold Kerdijk.¹⁴¹ Het socialistische en progressief-liberale gedachtegoed lagen echter dicht bij elkaar waar het ideeën over staatsingrijpen betrof. Zowel de socialisten als de vooruitstrevende liberalen waren van mening dat vanuit de staat maatregelen getroffen moesten worden om de sociale kwestie op te lossen. Vanuit dit opzicht is het dus niet verbazingwekkend dat Kerdijk beide tijdschriften, hoewel met een verschillende grondslag, oprichtte. De tijdschriften kwamen verder overeen dat maatschappelijke vraagstukken uitgebreid werden besproken en bediscussieerd.¹⁴²

In *Sociaal Weekblad* werden uiteenlopende maatschappelijke onderwerpen besproken. Ook het vrouwenvraagstuk kreeg veel aandacht. De nadruk lag hierbij – niet verbazingwekkend gezien de socialistische inslag – op de arbeidsomstandigheden voor vrouwen en de vraag of bescherming van vrouwenarbeid gewenst was.¹⁴³ Hoewel het vrouwenkiesrecht aan het einde van de negentiende eeuw één van de belangrijkste feministische doelen was, werd hier minder aandacht aan besteed in het socialistische blad. Uitbreiding van het mannenkiesrecht werd door de socialisten namelijk urgenter geacht en dus kreeg dit onderwerp meer aandacht. Er werden echter wel enkele artikelen gepubliceerd waarin zowel voor mannen- als vrouwenkiesrecht werd gepleit. In 1899 verscheen in *Sociaal Weekblad* een artikel van Martina Kramers waarin zij voor algemeen kiesrecht pleitte.¹⁴⁴ Dit standpunt deelde Kramers met de andere oprichtster van de Behartiging, Maria Rutgers-Hoitsema. Hoewel Kramers in het artikel toegaf dat ‘gewoonte, publieke opinie en opvoeding thans nog drie groote hinderpalen [zijn] op den weg der vrouwen’, betoogde zij dat vrouwen wel degelijk recht hadden op het kiesrecht.¹⁴⁵ Ook het bestuur van de *Vereeniging tot*

---

¹⁴¹ Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, Arnoldus Polak Kerdijk <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/polak-kerdijk.html> laatst gewijzigd 05-08-2002, datum geraadpleegd 6 juni 2009.

¹⁴² Hoewel er aan het einde van de negentiende eeuw talloze tijdschriften en dagbladen bestonden, heb ik er voor gekozen om *Sociaal Weekblad* en *Vragen des Tijds* te bestuderen op de bespreking van het vrouwenvraagstuk in de periode 1895-1905. Ik heb voor deze tijdschriften gekozen omdat ze een verschillende grondslag hadden en er veel maatschappelijke thema's in beide tijdschriften werden besproken. Een tijdschrift als *De Gids* bijvoorbeeld, had in de negentiende eeuw een meer conservatieve grondslag en zal hierdoor weinig aandacht hebben besteed aan het vrouwenvraagstuk.

¹⁴³ Bijvoorbeeld het artikel: ‘Is afzonderlijke bescherming van vrouwenarbeid wenschelijk?’ *Sociaal Weekblad* 54 (1903) 429-431. In dit artikel werd ook de mening van Maria Rutgers-Hoitsema besproken, die tegen afzonderlijke bescherming van vrouwenarbeid was. Een jaar later verscheen een uitgebreid artikel van de radicaal C.V. Gerritsen (partner van Aletta Jacobs) in *Sociaal Weekblad*, waarin argumenten tegen het standpunt van Maria Rutgers werden besproken: C.V. Gerritsen, ‘De moderne arbeidswetgeving’, *Sociaal Weekblad* 49 (1904) 378-381.

¹⁴⁴ Martina G. Kramers, ‘Algemeen kiesrecht ook voor vrouwen’, *Sociaal Weekblad* 39 (1899) 258.

¹⁴⁵ Ibidem, 258.

verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland plaatste een artikel in *Sociaal Weekblad* waarin algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht werd bepleit. In dit artikel werd de vrouw bewust opgeroepen om te strijden voor het vrouwenkiesrecht: '[v]rouwen van Nederland, bedenkt dat toekenning van het staatkundig recht bij uitnemendheid ook voor U een middel kan zijn om invloed te oefenen op de wetgeving en daardoor op 's lands bestuur'.¹⁴⁶

Belangrijk om te constateren is dat in *Sociaal Weekblad* dus ook artikelen werden geplaatst die niet direct met het socialistische gedachtegoed overeen kwamen, zoals pleidooien voor de gelijktijdige invoering van algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht. Hoewel de socialisten geen tegenstander waren van het vrouwenkiesrecht, meenden zij dat uitbreiding van het mannenkiesrecht urgenter was. Desondanks werd er in het tijdschrift ruimte gegeven aan artikelen waarin een ander standpunt werd betoogd. Hierdoor werd het tijdschrift een platform voor discussie over het vrouwenvraagstuk en een middel voor verenigingen om de publieke opinie te overtuigen van hun standpunt.

Ook in het liberale *Vragen des Tijds* werd een discussieplatform geboden voor onder andere het vrouwenvraagstuk. In dit tijdschrift was er zelfs nog meer ruimte om standpunten te onderbouwen, aangezien de artikelen langer en uitgebreider waren. Met betrekking tot de vrouwenkwestie ging ook in *Vragen des Tijds* de meeste aandacht uit naar vrouwenarbeid.¹⁴⁷ Niet alleen werd bediscussieerd of het eerlijk was om vrouwelijke arbeid te beschermen en mannelijk arbeid niet, ook stond – typerend voor de liberale grondslag van het blad – de vraag centraal hoe groot de rol van de staat mocht zijn in de regulering van arbeid.¹⁴⁸ Daarnaast werden in *Vragen des Tijds* beschouwende artikelen over het vrouwenvraagstuk geplaatst: welke thema's stonden centraal in de vrouwenkwestie of behoorden juist meer aandacht te krijgen? Een voorbeeld van een dergelijke discussie was het artikel van C.J. Wijnaendts Francken en de reactie hierop door Margaretha Meyboom. Terwijl eerstgenoemde van mening was dat het centrale punt van de vrouwenbeweging de arbeidskwestie behoorde te zijn, vond Meyboom dat dit de huwelijkskwestie moest zijn.¹⁴⁹

---

¹⁴⁶ Het bestuur van de Vereniging tot verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland, 'Grondwetsherziening, ook met het oog op Kiesrecht van de Vrouw', *Sociaal Weekblad* 15 (1901) 179-180, 180.

¹⁴⁷ Dit geldt voor de onderzochte periode: 1895-1905.

¹⁴⁸ Bijvoorbeeld: Henriette van der Mey, 'Wettelijke bescherming van vrouwenarbeid, *Vragen des Tijds* 2° deel (1895) 20-46. In *Sociaal Weekblad* werd over het algemeen gepleit voor gelijke arbeidsbescherming voor man en vrouw. In het artikel van Van der Mey werd juist gepleit voor aparte arbeidsbescherming voor de vrouw, met het argument dat de vrouw nu eenmaal verschilt van mannen.

¹⁴⁹ C.J. Wijnaendts Francken, 'De vrouwenbeweging', *Vragen des Tijds* 2° deel (1897) 224-242 en Margaretha Meyboom, 'Iets over de vrouwenbeweging', *Vragen des Tijds* 1° deel (1898) 28-36.

De rol van de media in het vrouwenvraagstuk rond de eeuwwisseling bestond er dus vooral uit dat zij een platform boden voor discussie over verschillende onderwerpen binnen de vrouwenkwestie, waarbij vrouwenarbeid de meeste aandacht kreeg. Hiermee gaven, zoals eerder gezegd, de media niet alleen een weerspiegeling van de discussies die speelden binnen de vrouwenbeweging, maar werden ook een onderdeel van de beweging. Hoewel de tijdschriften *Sociaal Weekblad* en *Vragen des Tijds* een bepaalde ideologische grondslag hadden, werd er wel degelijk ruimte geboden voor artikelen waarin een ander standpunt werd betoogd. Blijkbaar hechtten de tijdschriften er waarde aan om objectief over te komen. Hierdoor was het mogelijk voor verenigingen of vooraanstaande personen binnen de vrouwenbeweging om in verschillende media een bepaald standpunt uit te dragen en de publieke opinie te overtuigen van de juistheid van deze visie. *Juist* de publieke opinie was een essentiële benodigdheid voor de vrouwenverenigingen: hiermee konden zij de eerste stap richting het afdwingen van politieke beleidswijzigingen, of juist het tegenhouden hiervan, zetten.

4.2 De Behartiging en de media

De dames van de Behartiging waren zich zeer bewust van de kracht die media konden hebben op het overtuigen van de publieke opinie. Hierom werden er regelmatig in verschillende media artikelen gepubliceerd namens de Behartiging. Daarnaast waren de media belangrijk voor de vrouwenvereniging aangezien ook *over* haar geschreven werd. Om haar doelen te bereiken was bekendheid en een gunstige reputatie wenselijk. De media konden hiervoor zorgen. In meerdere opzichten waren de media dus erg belangrijk voor de Behartiging: niet alleen als instrument om de publieke opinie te beïnvloeden, maar ook als middel om een goede naam op te bouwen en hiermee meer leden – en dus meer invloed – te kunnen verwerven.

Evenals veel andere vrouwenverenigingen liet de Behartiging van zich horen in verschillende media. Dit gebeurde voornamelijk bij monde van Maria Rutgers-Hoitsema of Martina Kramers. Al eerder werd vermeld dat Kramers werd aangesteld tot correspondentente van de vereniging wegens haar uitstekende talenkennis.¹⁵⁰ Maria Rutgers was niet alleen geschoold, maar had reeds talloze publicaties over verschillende onderwerpen op haar naam staan. Kramers en Rutgers-Hoitsema waren hierdoor geoefende schrijfsters, waardoor het niet verbazingwekkend is dat zij de meeste publicaties op zich namen. Beide dames publiceerden

---

¹⁵⁰ Zie hoofdstuk 2.

echter alleen namens de Behartiging wanneer het een onderwerp betrof dat de vrouwenvereniging aanging en publicatie goedgekeurd was in de vergadering van de vereniging. Zowel Kramers als Rutgers-Hoitsema waren echter vrij om ook onder hun eigen naam te publiceren. In *Sociaal Weekblad* publiceerde Rutgers-Hoitsema bijvoorbeeld een artikel over ‘De vrouw en de studie’, naar aanleiding van een discussie die eerder in het tijdschrift had plaatsgevonden.¹⁵¹ Maria Rutgers had zich uitgebreid in dat onderwerp verdiept doordat de professoren Winkler en Treub lezingen hierover hadden gegeven op bijeenkomsten van de Behartiging. Hoewel Rutgers-Hoitsema de naam van de vereniging wel noemde in het artikel, publiceerde zij het onder haar eigen naam. Een reden hiervoor kan zijn dat zij de Behartiging niet direct in verband wilde brengen met de uitgesproken, voor sommigen zelfs radicale, opvatting dat vrouwen volledig gelijke studierechten behoorden te hebben. Maria Rutgers zelf werd gezien als een vrouw met radicale opvattingen, waarvan een dergelijke standpunt te verwachten viel.¹⁵² Zij beseftte wellicht dat het voor de Rotterdamse vereniging, opgericht in een omgeving waar weinig vrouwen warmlieden voor het kiesrecht, ongunstig kon zijn wanneer die geassocieerd werd met zeer uitgesproken en vergaande standpunten over het vrouwenvraagstuk. Ook uit de notulen van de vereniging bleek dat Maria Rutgers vond dat de vereniging goed over haar reputatie moest nadenken omdat een te radicale opstelling haar positie niet ten goede zou komen.¹⁵³

In de media was echter weinig terug te vinden over een vermeend radicaal karakter van de vereniging. In dagbladen en tijdschriften werden sporadisch korte berichten geplaatst over de Behartiging. Zelden werd hierin een oordeel over de vereniging geveld. Het meest uitgesproken was *Sociaal Weekblad* door te vermelden: ‘[d]e “Vereeniging ter behartiging van de belangen der vrouw”, die reeds zoo dikwijls van haren practischen zin en voortvarendheid deed blijken, heeft zich het lot van deze misdeelde zusters aangetrokken’.¹⁵⁴ In dagbladen werd echter zelden een oordeel geveld over de vereniging.¹⁵⁵ Zowel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*, *Rotterdams Nieuwsblad* als de *Rotterdamsche Courant* was de berichtgeving over de Behartiging vrijwel altijd objectief: er werd geen waardeoordeel uitgesproken, maar slechts verslag gedaan van hetgeen de Behartiging had ondernomen. Vooral voor de *Rotterdamsche Courant* was het opvallend dat er objectief over

---

¹⁵¹ Maria Rutgers-Hoitsema, ‘De vrouw en de studie’, *Sociaal Weekblad* 10 (1905) 76-78.

¹⁵² Smit, Maria W.H. Rutgers-Hoitsema, 45.

¹⁵³ Bijvoorbeeld: Register der Notulen 1895-1899, 13.

¹⁵⁴ ‘Binnenlandsch overzicht’, *Sociaal Weekblad* 37 (1899) 40-42, 40.

¹⁵⁵ Hiervoor zijn onderzocht de dagbladen *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)* en *Rotterdams Nieuwsblad* in de periode 1895-1905 en het dagblad *Rotterdamsche Courant* voor de periode 1895-1914. Laatstgenoemde krant bestond namelijk tot 1914.

de vrouwenvereniging werd gesproken. Deze krant bestond al sinds 1717, had een conservatieve signatuur en sprak zich nu en dan subtiel uit *tegen* de vrouwenkwestie. Over een lezing van Aletta Jacobs werd bijvoorbeeld vermeld: ‘Gisteravond sprak hier mevr. dr. Aletta Jacobs (...) over de weldaden van het vrouwenkiesrecht als opheffing van verscheiden sociale toestanden. O.a. trad mevr. J. in debat met een socialist die hare meening niet deelde en ook niet de eenige zal zijn in dit opzicht’.¹⁵⁶ De krant berichtte wel minder vaak over de Behartiging dan *NRC* en *Rotterdams Nieuwsblad* dit deden. Opvallend was ook dat er in de *Rotterdamsche Courant* geen verslag werd gedaan van de lezing van professor Hector Treub, die tijdens zijn lezing bij de Behartiging het progressieve standpunt van gelijke studierechten voor de vrouw bepleitte. Over de lezing van professor Cornelis Winkler, die werd uitgenodigd om een reactie te geven op de lezing van Treub en *tegen* studie voor de vrouw pleitte, werd echter wel gepubliceerd.¹⁵⁷ Zowel *NRC* als *Rotterdams Nieuwsblad* plaatste wel over beide lezingen een verslag. De *Rotterdamsche Courant* maakte dus wel degelijk keuzes in haar berichtgeving over de Behartiging en vermeed blijkbaar het plaatsen van artikelen waaruit een progressieve opvatting bleek.

Het gros van de berichtgeving over de Behartiging in *NRC*, *Rotterdams Nieuwsblad* en *Rotterdamsche Courant* bestond uit korte verslagen van activiteiten, lezingen of behaalde resultaten van de vereniging. Opvallend is dat de berichtjes een zeer grote gelijkenis vertonen. Naar aanleiding van de oprichting van de vereniging werd in de *NRC* op 19 januari 1895, en in de *Rotterdamsche Courant* op 20 januari 1895, een kort bericht geplaatst waarvan de tekst nagenoeg identiek was. De zin ‘[s]taande de vergadering, die door 32 belangstellenden werd bijgewoon, traden alle aanwezigen toe, terwijl 10 personen zich als schriftelijk lid aanmeldden’ bleek in beide krantenberichten zelfs geheel gelijk te zijn.¹⁵⁸ Ook in andere korte, zakelijke berichtjes over de vereniging was veel gelijkenis te vinden. Daarnaast werd er in krantenberichten verslag gedaan van lezingen, waarbij in sommige gevallen de voordracht vrijwel letterlijk werden overgenomen. Zelfs de vertellende ‘ik-vorm’ werd hierbij in tact gelaten.¹⁵⁹ Door deze berichtgeving, lijkt het aannemelijk dat de Behartiging *zelf* een grote rol speelde in de plaatsing van berichten in de verschillende kranten. De korte berichten lijken geschreven in de vorm van persberichten, en van de toespraken en lezingen lijkt de letterlijke tekst beschikbaar gesteld te zijn aan de dagbladen. In de notulen van de vereniging wordt

---

¹⁵⁶ ‘Binnenlandsch nieuws’, *Rotterdamsche Courant*, 20 januari 1897, 4.

¹⁵⁷ ‘Binnenlandsch nieuws’, *Rotterdamsche Courant*, 13-14 november 1898, 5.

¹⁵⁸ Vergelijk ‘Rotterdam, 18 januari’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 januari 1895, 3 en ‘Binnenlandsch nieuws’, *Rotterdamsche Courant*, 20-21 januari 1895, 4.

¹⁵⁹ Bijvoorbeeld de lezing van Maria Rutgers-Hoitsema over buurtverenigingen die letterlijk werd afgedrukt in het *Rotterdams Nieuwsblad*. ‘Binnenlandsche berichten’ *Rotterdams Nieuwsblad*, 15 januari 1896, 4.

bovendien sporadisch melding gemaakt van verslagen die naar diverse kranten verzonden zijn.¹⁶⁰ Op deze manier kon de Behartiging zelf de hand houden in het ontwikkelen van haar reputatie en het verwerven van meer bekendheid.

Indien de Behartiging zelf haar berichten opstelde, was zij natuurlijk wel afhankelijk van de redactie die het besluit nam of het bericht geplaatst werd. Dit leek weinig problemen op te leveren, aangezien berichten van de belangrijkste gebeurtenissen werden geplaatst en hier bovendien nauwelijks redactioneel commentaar aan werd toegevoegd. In de berichtgeving van het *Rotterdams Nieuwsblad* werd echter wel enig commentaar opgenomen betreffende de openbare lezingen die door vrouwen werden gehouden. Over de voordracht van Maria Rutgers werd bijvoorbeeld vermeld: '[z]ij sprak merkwaardig kalm, in zeer goed gekozen bewoordingen, accentueerde uitmuntend en was dientengevolge, al is haar geluid niet sterk, tot in het achterste hoekje van de zaal goed verstaanbaar'.¹⁶¹ In dezelfde krant werd gesproken over de lezing van mevrouw Flothuis als 'een keurig gestyleerde voordracht'.¹⁶² Uit de oordelen sprak enige verwondering dat de dames zulke goede voordrachten konden geven. Het is echter de vraag of deze oordelen door een aanwezige journalist werden gegeven, of dat door de Behartiging zelf in de verslagen werd opgenomen dat de dames prima in staat waren om in het openbaar lezingen te geven.

In de media werd dus geen uitgesproken beeld gegeven van het karakter van de Behartiging. Dit wilde niet zeggen dat zij werd beschouwd als een 'neutrale' vereniging. Het geeft misschien eerder inzicht in de objectieve wijze van berichtgeving die de kranten nastreefden. In het encyclopedische handboek maakte de Behartiging er bij monde van oud-bestuurslid mevrouw Le Grand – Goudschaal melding van dat de vereniging bij 'de meer ontwikkelden in hoog aanzien stond' door de openbare vergaderingen en cursussen die zij organiseerde.¹⁶³ Dit aanzien werd dan vooral verworven door het uitnodigen van vooraanstaande sprekers als mr. Steinmetz, professor Treub en professor Winkler. Het valt echter te betwijfelen hoeveel mensen er bekend waren met de Rotterdamse vrouwenvereniging, die zeker in ledenaantal altijd vrij klein was gebleven. Ook hier lijkt het er op dat de vereniging de beeldvorming bewust in eigen hand probeerde te houden, evenals zij dit deden via de berichtgeving in dagbladen, door te stellen dat zij in hoog aanzien stond. Op deze manier probeerden de dames een positief beeld van de vereniging te scheppen,

---

¹⁶⁰ Bijvoorbeeld: Register der Notulen 1895-1899, 309. Hier wordt melding gemaakt van verslagen die de correspondentie naar onder andere het *Rotterdams Nieuwsblad* en *De Rotterdammer* heeft verzonden.

¹⁶¹ 'Binnenlandsche berichten', *Rotterdams Nieuwsblad*, 27 februari 1895, 3.

¹⁶² 'Binnenlandsche berichten', *Rotterdams Nieuwsblad*, 26 oktober 1895, 4.

¹⁶³ Werker-Beaujon e.a. (red.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk - deel 2*, 153.

waarmee zij de publieke opinie voor zich hoopten te winnen. Om resultaten te boeken in de vrouwenkwestie, bleek het namelijk van belang om de gunst van ‘de bevolking’, waarmee vooral de mannelijke burgerij werd bedoeld, te winnen. Er moest een plek worden verworven in de burgerlijke maatschappij. Dit was namelijk de ‘plaats’ waar de vrouwenvereniging daadwerkelijk acceptatie van haar positie in de maatschappij kon bereiken, zoals zal blijken in het volgende hoofdstuk.

5. *Vrouwen in de publieke sfeer: de Behartiging*

In het eerste hoofdstuk was te zien dat het vrouwenvraagstuk in een grootschalige beweging veranderde op het moment dat vrouwen zich aan het einde van de negentiende eeuw in verenigingen verzamelden. De Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw was te zien als een voorbeeld van een dergelijke vrouwenvereniging. Waarom organiseerden vrouwen zich nu juist in een vereniging, en bijvoorbeeld niet in een politieke partij? Dit kwam doordat organisatie in verenigingen eerder in de negentiende eeuw een beproefd middel tot emancipatie was gebleken. Verenigingen waren onderdeel van de zogenaamde *civil society*: een ‘ruimte’ in de maatschappij waarin burgers zich vrijwillig kunnen organiseren, zonder invloed van politiek of handel, en buiten de privé-sfeer van de familie. Lidmaatschap van een vereniging gaf niet alleen *toegang* tot de burgermaatschappij, maar kon er bovendien voor zorgen dat de leden volwaardige, geaccepteerde en deugdzame burgers binnen de maatschappij werden. Deze ontwikkeling had de mannelijke middenklasse in de negentiende eeuw doorgemaakt en inspireerde vrouwen een aantal decennia later, op het moment dat ook zij een volwaardige positie in de maatschappij wilden hebben.

Vrouwenverenigingen kunnen derhalve niet alleen worden gezien als een aspect van de eerste feministische golf, maar ook in een bredere ontwikkeling, namelijk als onderdeel van de burgerlijke maatschappij. Ook de Rotterdamse Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw kan behalve als vrouwenvereniging, evenzeer worden beschouwd als een onderdeel van de *civil society*. Het is daarom niet alleen interessant om te kijken hoe de Behartiging zich als feministische vereniging presenteerde (zoals in voorgaande hoofdstukken is gedaan), maar ook hoe deze vereniging in de context van de burgerlijke maatschappij te plaatsen viel. Op welke manier verwierf de vereniging toegang tot de civiele samenleving en hoe wilde zij bereiken dat vrouwen volwaardig konden participeren in de publieke sfeer? Door te kijken naar de opvattingen die de leden van de Behartiging hadden over hun eigen vereniging, de manier waarop buitenstaanders over de vereniging spraken en hoe de Behartiging zich in de loop van het bestaan ontwikkelde, kan duidelijk worden hoe de Rotterdamse vrouwenvereniging als een onderdeel van de *civil society* functioneerde.¹⁶⁴ Veel van deze aspecten zijn in de vorige hoofdstukken reeds aan bod gekomen, maar zullen nu

---

¹⁶⁴ Als leidraad gebruik ik hier de drie onderzoeksvragen die Maartje Janse in haar artikel ‘Towards a History of Civil Society’. In de inleiding heb ik dit reeds toegelicht. Hierin heb ik bovendien uitgelegd waarom ik de begrippen *civil society*, burgerlijke maatschappij en publieke sfeer niet gescheiden gebruik.

worden bekeken in de context van het verwerven van een positie in de burgerlijke maatschappij.

5.1 Civil Society: een korte geschiedenis

Ondanks de politicologische discussies die over het concept civil society bestaan, kan het begrip ook worden gezien als een sociale werkelijkheid met haar eigen geschiedenis.¹⁶⁵ Gedurende de achttiende eeuw, de tijd van de Verlichting, maakte het verenigingsleven een bloei door. In tegenstelling tot traditionele verenigingen, waren deze nieuwe organisaties niet vanuit de staat of de kerk georganiseerd, of op oorlog of handel gericht. Voorbeelden van dergelijke, ongebonden verenigingen waren de internationale vrijmetselarij en leesclubs. Binnen de verenigingen werden formele regels opgesteld en doelen vastgelegd, leden waren gelijkwaardig, en het lidmaatschap was vrijwillig.¹⁶⁶ De verenigingen vormden zo het begin van de *publieke sfeer*: een denkbeeldige, ongebonden ruimte werd gecreëerd tussen staat, handel en de huiselijke privé-sfeer in, waar mensen bij elkaar konden komen, activiteiten konden organiseren en hun mening konden vormen.

Het belangrijkste doel van de verenigingen was het bereiken van morele verbetering en burgerlijke deugzaamheid, waardoor een bijdrage kon worden geleverd aan de maatschappij.¹⁶⁷ De verenigingen waren in eerste instantie dus geen instrument om direct politieke invloed uit te oefenen en als kracht tegen de staat te fungeren.¹⁶⁸ Gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw maakten de burgerlijke verenigingen wereldwijd een grote bloei door. Door de grote industrialisatie en urbanisatie waren vooral in Groot-Brittannië organisaties die zich bezighielden met sociale en morele hervorming erg populair.¹⁶⁹ In Nederland leek dit verenigingsleven iets later te ontstaan: tussen 1840 en 1880 kwamen er talloze protestverenigingen op die de maatschappij wilden hervormen naar een betere samenleving, en hiervoor enkele misstanden afgeschaft wilden zien, zoals de slavernij, het drankmisbruik en de belasting op dagbladen.¹⁷⁰ Ook in deze verenigingen speelden morele verbetering en burgerlijke deugzaamheid dus een belangrijke rol. Het middel dat de

---

¹⁶⁵ In de inleiding heb ik reeds uitgelegd waarom het begrip 'civil society' problematisch is volgens politicologische discussies. Ik sluit mij echter aan bij het betoog van Stefan-Ludwig Hoffmann en Maartje Janse dat het waardevol is om de civil society niet als normatief concept maar als sociale werkelijkheid in historisch perspectief te plaatsen.

¹⁶⁶ Hoffmann, *Civil Society*, 9.

¹⁶⁷ Ibidem, 25.

¹⁶⁸ Dit is de opvatting van de historicus Reinhart Koselleck. Hij zag de civil society als de groei van de macht van het volk ten opzichte van de staat, waarbij het volk geen politieke moraal hanteerde zoals de staat dit wel deed. Hierdoor konden volgens Koselleck totalitaire regimes ontstaan gedurende de twintigste eeuw.

¹⁶⁹ Hoffmann, *Civil Society*, 24.

¹⁷⁰ Janse, *De Afschaffers*, 9.

verenigingen ter hand namen om bepaalde zaken afgeschaft te krijgen, was beïnvloeding van de publieke opinie – voornamelijk de mening van de invloedrijke hoge klasse – waardoor uiteindelijk invloed uitgeoefend werd op de politieke agenda. De verenigingen begaven zich dus duidelijk in de *publieke* sfeer, en niet direct in de politieke sfeer. Het was voor middenklasse mannen – die de meerderheid binnen de verenigingen vormden – lange tijd ook niet voorbehouden om zich met politiek in te geven. Door politieke problemen als morele vraagstukken te presenteren en zich hierdoor niet op politiek maar publiek terrein te begeven, konden de, van politieke invloed uitgesloten, burgers zich alsnog met verbetering van de samenleving bezighouden. Hierdoor konden de middenklasse mannen zich toch presenteren als deugdzame burgers die zich bekommerden om de samenleving. Dit kon hun acceptatie als volwaardige burger sterk bevorderen.

De middenklasse mannen konden via de verenigingen een positie veroveren binnen de burgerlijke samenleving, maar voor vrouwen was dit niet mogelijk. De verenigingen waren voor hen niet zomaar toegankelijk. Traditioneel was de liefdadigheid, vooral in kerkelijk verband, het enige terrein buiten de privé-sfeer waarop vrouwen zich wel mochten begeven. De vrouw zou van nature verzorgend en behulpzaam zijn, en de filantropie werd hierdoor bij uitstek een terrein voor haar geacht. Vanuit dit idee konden vrouwen binnen verenigingen die zich richtten op morele zaken, bijvoorbeeld de afschaffing van slavernij of alcoholgebruik, zich wel een rol toe-eigenen. Binnen de antislavernijbeweging bestond bijvoorbeeld het *Rotterdam Ladies Anti-Slavery Committee*. Dit comité was door enkele Brits-Nederlandse vrouwen opgericht. In Groot-Brittannië en de Verenigde Staten was vrouwelijke deelname binnen de antislavernijbeweging heel gebruikelijk.¹⁷¹ Het apolitieke karakter van de afschaffersverenigingen was een belangrijke voorwaarde om vrouwen een rol te kunnen geven binnen deze organisaties. Zij werden nu eenmaal niet in staat geacht zich in te laten met politiek. De positie van vrouwen binnen de organisaties werd dan ook problematisch op het moment dat de verenigingen zich meer op het terrein van de politiek gingen begeven.

Rond 1860 ontstond namelijk, onder invloed van het liberalisme, een internationale ontwikkeling van politisering plaats.¹⁷² In de verenigingen hadden de mannelijke burgers ervaring opgedaan met democratische vaardigheden als het recht om te mogen stemmen, het vertegenwoordigen van belangen en het omgaan met verschillende meningen. Zij wilden dit nu ook in nationaal verband in de praktijk kunnen brengen en politieke zeggenschap uitoefenen. Langzaam gingen de publieke verenigingen zich hierdoor steeds meer op het

---

¹⁷¹ Ibidem, 57.

¹⁷² Hoffmann, *Civil Society*, 87.

terrein van de politiek begeven. Tegelijkertijd vond ook democratisering van de verenigingen plaats: de organisaties gingen steeds vaker deelbelangen behartigen. De opkomst van de arbeidersbeweging zorgde ervoor dat niet alleen de middenklasse-man, maar ook de mannelijke arbeider zijn belangen behartigd wilde hebben. Verenigingen kwamen hierdoor steeds vaker tegenover elkaar te staan. Zij stelden hun doelen niet meer in het belang van de gehele maatschappij, zoals dit eerder wel werd gedaan, maar in het belang van een deelgroep.¹⁷³ Er ontstonden verenigingen die zich gingen richten op zaken die specifiek arbeiders, mensen met een bepaalde geloofsovertuiging, of een bepaalde nationaliteit aangingen. Dit kan gezien worden als het prille begin van de vorming van politieke partijen. In de apolitieke, ongebonden verenigingen die vanaf de achttiende eeuw in de publieke sfeer van de samenleving ontstonden, hadden middenklasse mannen zich weten te emanciperen gedurende de negentiende eeuw. De arbeidersbeweging stapte bovendien handig op deze ontwikkeling in. De volgende stap voor deze groep mannen was om uit de publieke sfeer te treden en in de politiek te stappen. Voor vrouwen zou het echter nog lang niet zo ver zijn, zoals eerder werd gezien.

5.2 Vrouwenverenigingen in de civil society

Met de politisering van de civil society was de (beperkte) rol voor vrouwen binnen de verenigingen uitgespeeld. Zij waren wederom veroordeeld tot de huiselijke sfeer en filantropisch werk. Rond dezelfde tijd ontstond het debat over de positie van de vrouw binnen de samenleving.¹⁷⁴ De hoge- en middenklasse vrouwen waren van mening dat zij gelijkwaardig aan mannen waren en wilden zich niet meer neerleggen bij die beperkte rol in de huiselijke sfeer. Zij wilden – evenals mannen – een volwaardige rol in de burgerlijke samenleving vervullen. Welk middel konden de feministen hier beter voor ter hand nemen dan het middel dat mannen al een eeuw eerder toegang tot de civil society had gegeven, namelijk organisatie in verenigingen.

Lange tijd waren vrouwen van de burgerlijke maatschappij uitgesloten, maar door hun organisatie in verenigingen, het publiceren van artikelen over het vrouwenvraagstuk in de media en het aanzwengelen van een publiek debat, werden zij hier aan het einde van de negentiende eeuw langzaam geaccepteerd. Net als de door mannen gedomineerde verenigingen die een halve eeuw eerder waren ontstaan, wilden vrouwen de publieke opinie beïnvloeden en hierdoor politieke beleidswijzigingen afdwingen. De vrouwenverenigingen,

---

¹⁷³ Ibidem, 88.

¹⁷⁴ Zie hoofdstuk 1.

overwegend bestaand uit vrouwelijke leden, distantieerden zich *expliciet* van politiek omdat een politieke rol voor hen te controversieel was. De vrouwen hielden zich echter *wel degelijk* met politieke vraagstukken bezig, maar vermomden deze – evenals de afschaffersverenigingen eerder hadden gedaan – als morele kwesties. In dit opzicht kunnen de vrouwenverenigingen worden gezien als een vertraagde versie van de ontwikkeling die de algemene verenigingen hadden doorgemaakt binnen de civil society.

Aan de andere kant liep de opkomst van vrouwenverenigingen wel degelijk synchroon met de trend die de algemene verenigingen binnen de burgerlijke maatschappij doormaakten. Eerder was te zien dat aan het einde van de negentiende eeuw, de verenigingen veel vaker deelbelangen gingen behartigen en zich niet meer direct inzetten voor de gehele verbetering van de maatschappij. De oprichting van verenigingen die alleen de belangen van de vrouw behartigden, paste in deze trend. Het verschil met andere verenigingen, bijvoorbeeld de verenigingen specifiek gericht op mannelijke arbeiders, was dat deze zich al snel openlijk gingen richten op de politiek. Zoals eerder werd betoogd volgde aan het einde van de negentiende eeuw de oprichting van politieke partijen vanuit enkele verenigingen. Deze stap naar een politieke partij was voor vrouwenverenigingen te groot: zij moesten hun prille, nieuwe positie in de burgerlijke maatschappij nog verdedigen zonder zich direct openlijk met politiek in te geven. Hierdoor bleef organisatie in *verenigingen*, en niet in een politieke partij, lange tijd *het* middel voor vrouwen om zich een positie in de maatschappij toe te eigenen – precies zoals de middenklasse mannen dit vanaf een eeuw ervoor hadden gedaan. Daarnaast speelde het ook een rol dat, zoals eerder is beschreven, de vrouwenbeweging niet geheel eensgezind was, maar dat ook onder de feministen onderling verschillen van opvatting bestonden.¹⁷⁵ Dit zou partijvorming bemoeilijken. Organisatie in verenigingen bleef daarom het beste middel om *via* de burgerlijke maatschappij ook definitieve en volwaardige *toegang* tot deze burgerlijke maatschappij af te dwingen. Binnen de publieke sfeer wilden de vrouwen een positie naast mannen verwerven, op basis van gelijkwaardigheid.¹⁷⁶

---

¹⁷⁵ Zie hoofdstuk 1 over het onderscheid in gelijkheids- en verschillendenken.

¹⁷⁶ Maria Grever en Berteke Waaldijk zijn van mening dat niet één publieke sfeer kan worden aangeduid maar dat de publieke sfeer bestaat uit verschillende domeinen die zich synchroon ontwikkelden. De vrouwenbeweging zagen zij bijvoorbeeld als een tegencultuur die zich afzonderlijk van de door de mannelijke middenklasse gedomineerde publieke sfeer ontwikkelde. Naar mijn mening hoeft dit onderscheid tussen verschillende 'publieke sferen' niet gemaakt te worden. *Juist* door zich in de – door mannen gedomineerde – publieke sfeer te mengen (door bijvoorbeeld verenigingen op te richten en tentoonstellingen te organiseren) wisten vrouwen zichtbaar te worden in de maatschappij. In tegenstelling tot Grever en Waaldijk, ben ik van mening dat vrouwen zich als groep en als burgers niet wilden afscheiden van de traditionele mannelijke publieke sfeer, maar dat zij *hierin* een plaats wilden krijgen. De eerste golf-feministen waren geen militante vrouwen die zich opstelden *tegenover* mannen, maar juist als gelijkwaardig naast mannen.

5.3 De Behartiging als onderdeel van de burgerlijke maatschappij

De civil society was aan het begin van het laatste decennium van de negentiende eeuw nog steeds vooral een mannensfeer waar het ongewoon was dat vrouwen in het openbaar spraken, optraden en hun mening gaven.¹⁷⁷ De dames van de Behartiging waren zich hiervan bewust, maar desondanks was het hun doel, evenals dat van vele andere vrouwenverenigingen, om deze controversen te doorbreken. Vrouwen moesten, net als mannen, als volwaardige, deugdzame burgers een rol kunnen spelen in de burgerlijke maatschappij. Volwaardig burgerschap was volgens hun opvatting dus niet slechts het inwonerschap van een land, maar een volwaardige burger was een onafhankelijke en deugdzame bewoner van het land. Net als bij de vroegste verenigingen in de civil society, speelde het ontwikkelen van moraal en deugdzaamheid dus ook in de Behartiging een rol. De vrouwenvereniging deed er gedurende haar hele bestaan dan ook veel aan om moraliteit en deugd zowel bij de eigen leden, als andere vrouwen, te ontwikkelen. Het was het nobele doel van de dames van de Behartiging om de Rotterdamse vrouwen ‘op te voeden’ zodat ook zij als volwaardige burgeressen in de maatschappij mee konden doen. De bekroning van een volwaardige en gelijke positie in de burgerlijke maatschappij, werd gezien in de invoering van het vrouwenkiesrecht.

De dames van de Behartiging beseften terdege dat hun opvattingen vernieuwend, en in het door mannelijke arbeiders gedomineerde Rotterdam wellicht zelfs radicaal waren. Een *te* radicale opstelling kon acceptatie van vrouwen in de civil society slechts tegenwerken. Om deze reden ging de Behartiging in de eerste jaren van haar bestaan dan ook voorzichtig te werk en hield rekening met haar eigen progressieve karakter in een conservatieve omgeving. In september 1895 werd er bijvoorbeeld van afgezien om de radicale feministe Wilhelmina Drucker uit te nodigen voor een lezing: “[m]en was toch bevreesd voor de betrekkelijke bekrompenheid van het meerendeel der leden (...) en er werd besloten, de invitatie aan mej. Drucker nog een jaar uit te stellen”.¹⁷⁸ Volgens Maria Rutgers werd de Behartiging vooral door vrouwen uit de lage klasse als radicaal gezien. Enkele ‘meisjes (arbeidersmeisjes, CvH) hadden oorspronkelijk het plan gehad zich aan de Buurtvereniging te wijden, maar waren daarvan afgeschrokken door dat die aan de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw is verbonden’.¹⁷⁹

Om dezelfde reden – het voorkomen van een *te* radicale reputatie – wilde de Behartiging zich bewust afzijdig van politieke zaken houden. Hoewel de vereniging, vooral

---

¹⁷⁷ Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 162.

¹⁷⁸ Register der Notulen 1895-1899, 71.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 106.

door de grote invloed van Rutgers-Hoitsema, veel verwantschap had met het socialisme, werden er bewust geen politieke bondgenootschappen aangegaan. In december 1905 besloot de vereniging bijvoorbeeld geen abonnement te nemen op het tijdschrift *De Proletarische Vrouw*, terwijl het wel een abonnement had op het blad *Stem der Vrouw*. De redenering hierachter was dat ‘de Stem der Vrouw in de eerste plaats feministisch is, in de tweede plaats socialistisch, het nieuwe blad (De Proletarische Vrouw, CvH) andersom. Verspreiden van dit laatste zou dus zijn een politieke richting steunen, onze Vereeniging moet zich daar buiten houden’.¹⁸⁰ Een aantal jaar daarvoor was ook lidmaatschap van de *Vrijzinnige Democratische Bond* tijdens een huishoudelijke bijeenkomst afgewezen ‘aangezien onze vereniging geen politieke vereniging is’.¹⁸¹ Politieke verbanden werden dus bewust vermeden.

De Behartiging maakte veel gebruik van de tactiek die eerder bij de afschaffersverenigingen te zien was: politieke vraagstukken werden vermomd als morele kwesties. Door middel van het versturen van adressen aan politieke instanties werd benadrukt dat aan bepaalde misstanden iets moest veranderen in het belang van de maatschappij: een moreel appèl dat slechts een verkapte politieke lobby was. Doordat verenigingen onderling adhesie betuigden aan de adressen die werden ingediend, werd de druk op de politiek alleen maar groter, hoewel de adressen te allen tijde werden gepresenteerd als het aanklaarten van morele kwesties. Niet alleen de Behartiging, maar ook andere vrouwenverenigingen, zorgden er dus voor dat zij zich op het terrein van de publieke ruimte bleven begeven. Van daaruit werd geprobeerd om druk uit te oefenen op de politiek. De vereniging kon zich niettemin blijven presenteren als een apolitieke organisatie, waardoor haar reputatie niet te vooruitstrevend was en acceptatie van vrouwen binnen de burgerlijke maatschappij haalbaar bleef.

Een belangrijk instrument dat de Behartiging in handen nam om zowel druk uit te oefenen op de politiek, als ook het vestigen van een goede naam, waren de media. Via de media kon de vereniging de publieke opinie beïnvloeden. In een artikel dat Martina Kramers naar *Sociaal Weekblad* zond, gaf zij toe dat de publieke opinie nog een ‘hinderpaal’ was op de weg naar vrouwenkiesrecht.¹⁸² Het was dus zaak om hier verandering in te brengen. De Behartiging leek hierin de touwtjes zelf in handen te nemen. Gezien de grote gelijkenis tussen veel kleine berichten in een aantal dagbladen en de aantekening over verzonden verslagen in

---

¹⁸⁰ Register der notulen 8 september 1904 – december 1906, 104.

¹⁸¹ Register der notulen 7 september 1899 – 1 december 1902, 90.

¹⁸² Kramers, ‘Algemeen kiesrecht ook voor vrouwen’, 258. Zie ook hoofdstuk 4 over de publicatie van dit artikel in *Sociaal Weekblad*.

de notulen, lijkt het aannemelijk dat de Behartiging zelf ‘persberichten’ opstelde en deze naar kranten zond.¹⁸³ Ook van de lezingen die door leden en gastsprekers werden gegeven, werden verslagen verzonden. De verslagen waren overigens redelijk objectief, maar de vrouwenvereniging wist zich op deze manier wel verzekerd van berichtgeving in de dagbladen. Bovendien werden de standpunten van de vereniging subtiel uiteengezet in de berichten, zodat de bevolking kon worden overtuigd en volledige acceptatie van zowel vrouwen als de vereniging dichterbij kwam. Het beeld dat de leden van de Behartiging van zichzelf hadden, was voornamelijk dat van ‘verlichte’ geesten, te midden van een conservatieve omgeving. De Behartiging stelde zich daarom niet al te radicaal op en probeerde door berichtgeving in dagbladen een positief beeld van de vereniging te schetsen.

Het wordt echter niet geheel duidelijk hoe buitenstaanders werkelijk over de Behartiging dachten en, hiermee gepaard, of de acceptatie van de vereniging in de civil society erg werd bemoeilijkt. De berichtgeving in tijdschriften en dagbladen bleef, ondanks de invloed die de Behartiging hier wellicht zelf op uitoefende, erg neutraal. Het leek kenmerkend voor de media rond de eeuwwisseling om geen waardeoordelen in de artikelen uit te spreken. Zelfs media met een duidelijke ideologische signatuur lieten commentaar achterwege wanneer opvattingen niet strookten met de eigen denkbeelden. Alleen via ingezonden brieven en artikelen werd openlijk gediscussieerd en kwamen verschillende meningen naar voren. Over de Behartiging waren echter geen opvallende ingezonden geluiden te horen.

Er kan echter wel verondersteld worden dat de Rotterdamse vrouwenvereniging erg vernieuwend was. Tijdens de openbare lezingen die de Behartiging organiseerde werd het zelfstandig vormen van een mening en het spreken in het openbaar geoefend door leden; vaardigheden die goed van pas kwamen wanneer vrouwen een volwaardige rol in de civil society wilden spelen. Aangezien het erg ongebruikelijk was dat vrouwen in het openbaar spraken, kan verondersteld worden dat de openbare lezingen veel opzien baarden. De Behartiging balanceerde op de rand van de ongeschreven regels van de civil society, die onder meer de opvatting inhielden dat vrouwen niet capabel waren om in het openbaar te spreken. Het was aan de vrouwen van de Behartiging om de randen wat op te rekken, zonder al te radicaal over te komen. Hier leek de vereniging in te slagen, doordat er nauwelijks werkelijk geschokte reacties te vinden zijn op de lezingen door vrouwen.

Als vereniging veranderde de Behartiging gedurende haar bestaan. Vooral in de eerste jaren stelde de vereniging zich bescheiden op en richtte zich allereerst op het verwerven van

---

¹⁸³ Zie hoofdstuk 4.

naamsbekendheid. Nadat de vereniging bekender was en werd geaccepteerd in de burgerlijke samenleving, kon men zich openlijker richten op het beïnvloeden van de publieke opinie. Tijdens een vergadering werd bijvoorbeeld door Maria Rutgers-Hoitsema voorgesteld om ‘zich tot de publieke opinie te wenden ten gunste van de kioskenjuffrouwen’.¹⁸⁴ Ook de deelname aan protestmeetings getuigde van een openlijkere strijd om de publieke opinie voor de vrouwenkwestie te winnen. In de loop der tijd veranderde de Behartiging dus van een vereniging die een plek moest zien te verwerven in de publieke sfeer, naar een vereniging die openlijk gebruik ging maken van deze publieke sfeer om haar doelen te bereiken.

Daarnaast veranderde de doelgroep waar de Behartiging zich op richtte gedurende de tijd. Bij oprichting verklaarde de vereniging zich vooral te richten op de beschaafde vrouw. De verwachting was namelijk dat wanneer het kiesrecht ingevoerd zou worden, dit in eerste instantie alleen voor beschaafde vrouwen, ofwel vrouwen uit de hoge en middenklasse, zou zijn. Dit was niet verwonderlijk aangezien het kiesrecht als de sleutel tot volwaardige toegang in de burgerlijke maatschappij werd gezien. En slechts deugdzame burgers kwamen in aanmerking voor volwaardig burgerschap, inclusief het recht om te stemmen. Hoewel de meest prominente leden van de Behartiging echter van mening waren dat ook vrouwen uit de laagste klasse onderdeel zouden moeten worden van de burgerlijke samenleving, leek dit bij oprichting van de Behartiging nog te controversieel. Arbeidersvrouwen waren immers geen ‘nette, deugdzame’ burgers. Rond de eeuwwisseling ontstond door de sociale kwestie echter meer aandacht voor het lot van de vrouw uit de lage klasse. Langzaam ontstond meer acceptatie voor een positie in de burgerlijke maatschappij voor de arbeidersvrouw, omdat zij door haar zorgende karakter ook een rol in de samenleving bleek te kunnen vervullen. Er ontstonden vrouwenverenigingen die zich in het bijzonder richtten op de vrouwen uit de lage klasse. Door deze maatschappelijke acceptatie kon ook de Behartiging openlijker strijden voor de rechten van de arbeidersvrouwen.

De belangrijkste verschuivingen die de Behartiging in haar bestaan liet zien, kunnen als weerspiegeling van de veranderingen in de burgerlijke maatschappij als geheel worden gezien. De bescheiden opstelling die de eerste jaren van de vrouwenvereniging kenmerkte, liet zien dat deze verenigingen nog erg nieuw waren en een positie moesten verwerven in de burgerlijke samenleving. Dat de acceptatie groeide, bleek wel uit het feit dat enkele jaren later ook de rechten voor de arbeidersvrouw bepleit konden worden en openlijk werd geprobeerd om de publieke opinie te beïnvloeden. Met hun apolitieke insteek hadden de

---

¹⁸⁴ Register der notulen 7 september 1899 – 1 december 1902, 4.

vrouwenverenigingen een positie weten te verwerven in de burgerlijke samenleving en uiteindelijk een belangrijke politieke beleidswijziging weten af te dwingen, namelijk algemeen kiesrecht voor vrouwen. Natuurlijk hadden de vrouwen kunnen 'meeliften' op de tendens die reeds decennia daarvoor was ingezet door de afschaffersverenigingen, welke zich hadden ontwikkeld tot politieke organisaties en uiteindelijk hadden gezorgd voor de emancipatie van zowel de middenklasse-man als de mannelijke arbeiders. Ook zij werden beloond met volledige acceptatie in de burgerlijke samenleving door toekenning van het algemeen kiesrecht in 1917. Na een strijd van bijna een halve eeuw, was het, na de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht, dan eindelijk ook voor vrouwen mogelijk om zich als gelijken in de publieke samenleving presenteren.

Conclusie

Nadat halverwege de negentiende eeuw enkele mannen en vrouwen de discussie over de rol van de vrouw in de samenleving hadden geopend, ontvouwde dit debat zich tot een veelomvattend vraagstuk dat de gemoederen minstens een halve eeuw bezighield. De benaming ‘eerste feministische *golf*’ is illustratief voor de manier waarop het debat langzaam de samenleving overspoelde. Waar het in eerste instantie erg controversieel was dat vrouwen zich met politiek ingaven, kregen zij het desondanks voor elkaar dat het vrouwenvraagstuk een politieke kwestie werd, hetgeen zelfs uitmondde in het kiesrecht voor vrouwen.

Om verandering in hun situatie af te kunnen dwingen, organiseerden vrouwen zich aan het einde van de negentiende eeuw in *verenigingen*. Deze apolitieke manier van organiseren was voor mannen uit de middenklasse een beproefd middel tot emancipatie gebleken. Eén van de verenigingen die werd opgericht om meer burgerlijke rechten voor de vrouw te bepleiten, was de Rotterdamse Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw. In een stad waar meer aandacht bestond voor de grote groep mannelijke arbeiders, was weinig interesse voor de belangen van vrouwen. Dit maakte het *nog* lastiger voor vrouwen in deze stad om geaccepteerd te worden als onderdeel van de burgerlijke maatschappij. Doordat de Behartiging in principe voorstander was van algemeen kiesrecht, voor zowel mannen en vrouwen uit alle klassen, en opkwam voor de rechten van de gehuwde vrouw en de ongehuwde moeder, stond de vereniging bovendien bekend als een erg progressieve vrouwenvereniging.

Het vooruitstrevende karakter van de Behartiging was voornamelijk te danken aan medeoprichtster en drijvende kracht achter de vereniging Maria Rutgers-Hoitsema. De Behartiging bleek dan ook een praktische uitvoering van het gedachtegoed van Rutgers. Zij was van mening dat door opvoeding en ontwikkeling ‘bekrompen’ vrouwen zich tot deugdelijke burgeressen konden vormen, waarna zij geschikt waren om het kiesrecht uit te oefenen. Bij de opvoeding en ontwikkeling kon de Behartiging behulpzaam zijn, wat zij vooral op een praktische manier deed. De oprichting van een eigen bibliotheek en een ‘vrouwenjaarboekje’ met de adresgegevens van invloedrijke vrouwen, waren hier voorbeelden van. Ook werden gastsprekers uitgenodigd, zodat de dames, naar aanleiding van de lezingen, konden leren een gefundeerde mening te vormen.

De dames van de Behartiging waren zich er wel degelijk van bewust dat zij zich als progressieve vereniging in een conservatieve omgeving begaven. Het standpunt dat algemeen kiesrecht ingevoerd diende te worden, afgeleid uit het gedachtegoed van Rutgers-Hoitsema,

was bovendien een stap die politiek gezien te groot was om te nemen. Maria Rutgers, en hiermee de Behartiging, was daarom van mening dat vrouwenkiesrecht voorrang diende te krijgen op uitbreiding van het mannenkiesrecht. De vereniging richtte zich daarom in eerste instantie alleen op de vrouwen uit de hoge en middenklasse, waarvan verwacht werd dat het vrouwenkiesrecht allereerst aan hen voorbehouden zou zijn. Daarnaast presenteerde de Behartiging zich bewust als apolitiek, door politieke vraagstukken te vermommen als morele kwesties. Hiermee probeerde de vereniging een minder radicale reputatie te creëren.

Het is moeilijk te bepalen of de Behartiging door buitenstaanders werd ontvangen als een zeer vooruitstrevende vereniging, doordat in de media weinig waardeoordelen over de vereniging werden uitgesproken. Desondanks kan verondersteld worden dat de openbare lezingen veel opzien baarden, aangezien het erg ongewoon was dat vrouwen voordrachten gaven. Het lijkt aannemelijk dat de Behartiging er zelf in ieder geval alles aan deed om de publieke opinie aan haar zijde te krijgen en naamsbekendheid op te bouwen, door zelf de hand te houden in de berichtgeving door dagbladen. Dit duidt er op dat de Behartiging zich er goed van bewust was dat zij haar reputatie via de media kon beïnvloeden, wat zowel de acceptatie van de vereniging, als een volwaardige positie van de vrouw in de publieke sfeer kon bevorderen. Behalve het vooruitstrevende karakter van de vereniging, is ook de omgang met de media naar mijn mening een opvallend modern aspect van de Behartiging.

Het was bovendien de moderniteit van enkele negentiende-eeuwse feministen, die mijn interesse in deze periode deed aanwakkeren. Ik vroeg mij af of deze moderne ideeën representatief waren voor de gehele eerste feministische golf, of werden beschouwd als zeer radicaal. Geconcludeerd kan worden dat ideeën over abortus en anticonceptie, economische onafhankelijkheid voor vrouwen en het delen van de zorg voor het huishouden, in de negentiende eeuw erg vooruitstrevend waren. Voor Maria Rutgers-Hoitsema waren het doelen waar zij zich in kon vinden, maar zij werd dan ook beschouwd als een radicale feministe.

Voor volledige acceptatie van vrouwen in de burgerlijke maatschappij bleken dergelijke radicale ideeën niet effectief. Een gematigde opstelling binnen een apolitieke organisatie bracht het beste resultaat. Langzaam schoven de grenzen van wat acceptabel was voor vrouwen op en mochten, eerst de beschaafde vrouwen en vervolgens ook de arbeidervrouwen, participeren in de burgerlijke samenleving. De bekroning op deze acceptatie was de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht in 1919. Dat vrouwen zich vanaf dat moment als volledig geaccepteerde en gelijke burgers in de samenleving beschouwden, bleek wel uit het doodbloeden van veel vrouwenverenigingen na de invoering van het kiesrecht. Ook voor de Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw bleek

haar lot verbonden aan de komst van het vrouwenkiesrecht: in 1920 kwam aan de bijzondere Rotterdamse vrouwenvereniging een einde.

Literatuurlijst

Bronnen

Gemeentearchief Rotterdam (GAR)

Archief Vereniging Behartiging Belangen der Vrouw [190]

- Register der Notulen 1895-1919 zoowel van die der leden- als die der bestuursvergaderingen. Notulenboek 1895-1899 (1)
- Register der notulen 7 september 1899 – 1 december 1902 (2)
- Register der notulen 11 december 1902 – 30 augustus 1904 (3)
- Register der notulen 8 september 1904 – december 1906 (4)
- Register der notulen 10 januari 1907 tot 9 januari 1913 (5)
- Register der notulen 1 februari 1913 – 1919 (6)
- Kort overzicht van de Handelingen der Vereniging ter Beh. v.d. Bel. der Vrouw 1895-1901 (9a)
- Kalender voor 1902 uitgegeven door de Vereniging (11)
- Openingswoord van de Presidente Mevr. Rutgers-Hoitsema op het feest van het 10-jarig bestaan der Vereniging. 16 januari 1905 (12)
- Jaarverslagen 1895-1920 (14)
- Catalogus der Bibliotheek (16)
- Statuten en Huishoudelijk Reglement (15)
- Wetsartikelen, waaruit blijkt, dat de vrouw reden heeft over achterstelling te klagen en op herziening daarvan aan te dringen. Deel 1. achtste druk – 1903 (18)

Periodieken

Sociaal Weekblad (1895-1905)

Het Bestuur van de Vereeniging tot verbetering van den Maatschappelijken en den Rechtstoestand der Vrouw in Nederland, 'Grondwetsherziening, ook met het oog op Kiesrecht van de Vrouw', *Sociaal Weekblad* 15 (1901) 180

'Binnenlandsch overzicht', *Sociaal Weekblad* 37 (1899) 40-42

Kramers, Martina G., 'Algemeen kiesrecht ook voor vrouwen' *Sociaal Weekblad* 39 (1899) 258

Rutgers-Hoitsema, Maria, 'De vrouw en de studie', *Sociaal Weekblad* 10 (1905) 76-78

Vragen des Tijds (1895-1905)

Meyboom, Margaretha, 'Iets over de vrouwenbeweging', *Vragen des Tijds* 1^e deel (1898) 28-36

Wijnaendts Francken, C.J., 'De vrouwenbeweging', *Vragen des Tijds* 2^e deel (1897) 224-242

Nieuwe Rotterdamsche Courant (1895-1920)

'Rotterdam, 18 januari', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 januari 1895

Rotterdams Nieuwsblad (1895-1920)

'Binnenlandsche berichten' *Rotterdams Nieuwsblad*, 15 januari 1896

Rotterdamsche Courant (1895-1914)

'Binnenlandsch nieuws', *Rotterdamsche Courant*, 20-21 januari 1895

'Binnenlandsch nieuws', *Rotterdamsche Courant*, 20 januari 1897

'Binnenlandsch nieuws', *Rotterdamsche Courant*, 13-14 november 1898

Internetbronnen

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Bellamypartij,
<http://www.inghist.nl/pdf/kpp/bellamypartij.pdf> laatst gewijzigd onbekend,
datum geraadpleegd 11 mei 2009.

Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland,
Arnoldus Polak Kerdijk, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/polak-kerdijk.html> laatst
gewijzigd 05-08-2002, datum geraadpleegd 6 juni 2009.

Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging Nederland, Johannes
Rutgers, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/rutgers-j.html> laatst gewijzigd 25 augustus
2003, datum geraadpleegd 15 mei 2009.

Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging Nederland, Maria
Wilhelmina Hendrika (Rutgers-) Hoitsema,
<http://www.iisg.nl/bwsa/bios/hoitsema.html> laatst gewijzigd 10 februari 2003, datum
geraadpleegd 15 mei 2009.

Biografisch woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging Nederland, Martina
Gezina Kramers, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/kramers.html> laatst gewijzigd
onbekend, datum geraadpleegd 17 mei 2009.

Literatuur

- Aerts, Remieg e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam, 1999)
- Bervoets, Liesbeth, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid* (Amsterdam, 1993)
- Borkus, Marja e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen, 1994)
- Bosch, Mineke, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam, 2005)
- Braun, Marianne, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992)
- ‘Dagelijksche Kroniek 1894’, in: J.H.W. Unger (red), *Rotterdamsch Jaarboekje 1896* (Rotterdam, 1896)
- Dudink, Stefan, *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam, 1997)
- Evans, Richard J., *The Feminists* (Londen / Sydney, 1984)
- Gildea, Robert, *Barricades and Borders. Europe 1800-1914* (Oxford, 2003)
- Grever, Maria en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam, 1998)
- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Darmstadt, 1962)
- Hoffmann, Stefan-Ludwig, *Civil Society* (New York, 2006)
- Jacobs, Wouter en Henrik Stevens, ‘De havens van Rotterdam en Amsterdam in groter verband’ in: Remmelt Daalder e.a. (red.), *Havens van Amsterdam en Rotterdam sinds 1870* (Zutphen, 2008)
- Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland* (Amsterdam, 2007)
- Jansz, Ulla, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam, 1990)
- Mill, John Stuart, *The subjection of women* (New York, 1986)
- Nijhof, Erik, ‘Rotterdamse havenarbeiders en hun organisaties, 1880-1980’ in: Remmelt Daalder e.a. (red.), *Havens van Amsterdam en Rotterdam sinds 1870* (Zutphen, 2008)
- Nijs, Thimo de, *In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890* (Nijmegen, 2001)

- Romer, Herman, *Rotterdam rondom een eeuwwisseling 1890-1910* (Zaltbommel, 1986)
- Schadee, Nora, *Een rijk geheugen. Geschiedenis van Rotterdam 1270-2001* (Rotterdam, 2002)
- Sevenhuijsen, Selma L., *De orde van het vaderschap* (Amsterdam, 1987)
- Smit, Christianne, Maria W.H. Rutgers-Hoitsema (doctoraalscriptie Politicologie, Amsterdam 1995)
- Treub, Hector en C. Winkler, *De vrouw en de studie* (Haarlem, 1898)
- Werker-Beaujon, C.M., Clara Wichmann en W.H.M. Werker (red.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopedisch handboek* (Amsterdam, 1914-1918)
- Wolffram, Dirk Jan, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam, 2003)
- Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam, 2006)